

KØBENHAVNS
RÅDHUSBIBLIOTEK

Mag

09.718637 Garrison's Kirtu

We

Ex. 2

GARNISONS KIRKE

12/7 1962 not. abc 62220

" kart. (kirker & skoler)

FR. WEILBACH
X
GARNISONS KIRKE

DENS OPFØRELSE OG ÆLDRE HISTORIE

VILHELM TRYDES FORLAG
MCMXXIX

TRYKT I FR. BAGGES KGL. HOFBOGTRYKKERI
—
KLICHÉERNE UDFØRT I
F. HENDRIKSENS REPRODUKTIONSANSTALT

Garnisons Kirke indtager en Særstilling indenfor vor Kirkebygningskunst. Dens lidt strenge, men dog saa tiltalende Ydre finder sin Forklaring deri, at den i sin første Oprindelse synes at være et Værk af en militær Architect, ligesom den lille Kirke i Kastellet. Et Par gamle Tegninger fra Christian V's Tid, som ledte ind paa dette Spor, var den første Anledning til Udarbejdelsen af dette lille Skrift. Ved at følge Sporet videre viste det sig, at der forelaa et fyldigt arkivalsk Stof til Oplysning om Kirkens Bygningshistorie.

Jeg havde den Glæde at finde forstaaende Støtte hos Kirkens Patron, H. Exc. Generalløjtnant *A. Nyholm* og hos dens Bestyrelse, særlig den for nylig bortkaldte Sognepræst *Olfert Ricard*. Ligeledes skylder jeg Kirkeværgen, Hr. Overintendant *O. Hansen* Tak for den Interesse, han har vist Bogen, og for adskillige historiske Oplysninger. Hele Billedstoffet er bekostet af Kirkens Midler.

Dette Billedstof er hentet fra forskellige Sider. Foruden Tegninger i Rigsarkivet har jeg kunnet benytte en Opmaaling, som Kirkens Architect, kgl. Bygningsinspektør *K. Varming* godhedsfuldt har stillet til min Raadighed. Den er udført under hans Ledelse i 1928 af Architecterne *Erik Barfoed* og *Poul Momme*. Endvidere er der taget en Del nye Fotografier, og endelig er Kirkens og dens Omgivelsers Udseende gennem Tiderne vist ved nogle Prospekter fra Bymuseet og Kobberstiksamlingen. Disse og et Par andre af Bogens Billeder er med Tilladelse af Hr. Direktør *Percy Ipsen* laant fra den af »Det forenede Oliekompagni« udgivne Bog om Selskabets Ejendom, St. Annæ Plads Nr. 5.

For Kirkens Venner er denne Bog skreven i den Tanke, at nogle Oplysninger om dens ældre Historie vil være kærkomne for mange. Fremstillingen er helt igennem dokumenteret ved Henvis-

ning til kgl. Resolutioner og andre Akter; men for ikke at tynde den ved lange Citater af Kildestederne, er disse samlet bag i Bogen som Bilag. Det har ved Indsamlingen af dette Stof været en Lettelse, at afdøde Cand. polit. Fr. Schiøtts righoldige Samlinger til dansk Bygningshistorie nu er blevet tilgængelige, idet de er deponeret i Kunstakademiets Bibliothek.

August 1929.

Fr. Weilbach.

I. DEN PROJEKTEREDE GARNISONS KIRKE I ADELGADE

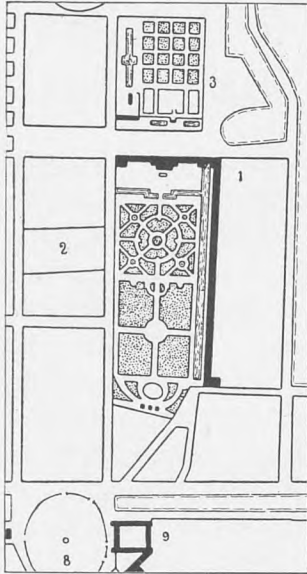
BYGGEGRUNDEN. Den nuværende Garnisons Kirke er bygget i Aarene 1703—06; men Sagen har en Forhistorie, idet der allerede under Christian V har været udkastet Planer til en Kirke for Garnisonen. Der var dengang Tale om en anden Byggegrund, paa Hjørnet af Adelgade og Dronningens Tvergade, og der blev gjort visse Forberedelser; men som flere andre af Christian V's Byggeplaner blev ogsaa denne opgivet eller udsat til bedre Tider paa Grund af Vanskeligheden ved at fremskaffe de fornødne Midler. Dette Forspil er imidlertid ikke uden Interesse, navnlig fordi det har vist sig, at det Udkast, som dengang blev gjort, har haft en afgørende Betydning for den Skikkelse, som Kirken fik, da den senere blev opført paa en anden Grund.

Grunden i Adelgade havde Kongen købt i 1689 af Kammerjunker Vincentz Lerche for 1000 Rdl.¹⁾ Det var dengang Tanken, at der her skulde bygges en Kirke for den hollandske lutherske Menighed.²⁾ De reformerte Hollændere havde netop i dette Aar sammen med de tyske og franske Calvinister faaet deres Kirke i Gothersgade færdig, og man har saa ogsaa villet gøre noget for de hollandske Lutheranere; men Menigheden var for lille, og det viste sig snart, at Planen ikke kunde realiseres.

Imidlertid var Tanken om at bygge en Kirke for Københavns Garnison kommet frem. Den 24. Januar 1693 noterer Kongen i sin Dagbog, at han efter Begæring af General Schack, der var Kommandant i København og i Kastellet, har resolveret, at Materialierne fra den tidligere Amalienborg Kirke, naar denne nedbrydes, skal gives til en Garnisons Kirke.³⁾

¹⁾ Bilag 1. Om V. Lerche se Dansk biografisk Lexikon X, S. 226. ²⁾ Bilag 3. ³⁾ Bilag 2.

SOPHIE-AMALIENBORG. Dronning Sophie Amalie havde før Krigen med Karl Gustav haft en Lysthave udenfor Vesterport, omtrent hvor nu Tivoli ligger; men under Belejringen var Haven blevet ødelagt, og hun ønskede derfor at faa en Have paa et mere sikkert Sted. Hun købte saa det islandske Kompagnis nedlagte Reberbane

1. Plan af Sophie-Amalienborg. Ingeniørkorpsets Arkiv. Nederst paa Planen ses Kongens Nytorv (8) og Charlottenborg (9).

og en Del tilstødende Haver ved Strandstræde og »den brede Gade« og lod i de følgende Aar et Sommerslot opføre i en Slags italiensk Stil.¹⁾ Man kalder det sædvanlig »Sophie-Amalienborg« til Forskel fra det senere Amalienborg; men Samtiden kaldte dog ogsaa det ældre Slot Amalienborg. Det laa lidt Nord for den nuværende Amalienborg Plads og Frederiksgade. Fra Hovedbygningen udgik til begge Sider lange Fløje i een Etage, afbrudt af Portbygninger i to Stokværk. Den østlige kaldtes Kirkeporten, den vestlige Kancelliporten, og det er altsaa givet, at Kirken eller Slotskapellet laa i den østre Fløj.

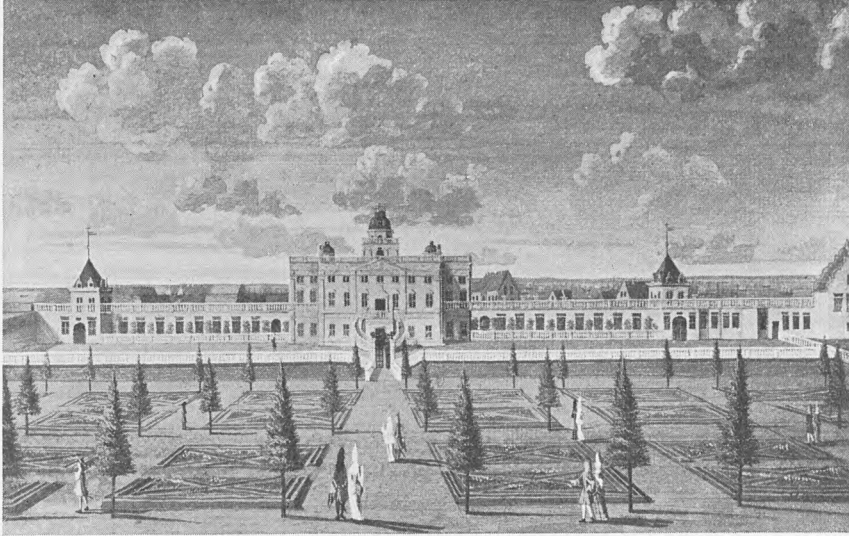
Efter at Dronningen var blevet Enke (1670), var dette Slot hendes sædvanlige Residens, og her døde hun den 20. Februar 1685. Men faa Aar efter blev det ødelagt ved en sørgelig Brandkatastrofe.

Slottet stod efter Dronningens Død ubeboet og blev kun benyttet til Hoffester. I 1789 skulde en saadan holdes paa Kongens Fødselsdag, og i den Anledning blev der opført et interimistisk Operahus af Træ tæt op til Slottet. Under en Gentagelse af Forestillingen den 19. April udbrød der en Brand, som i Løbet af et Kvarter lagde Operahuset i Aske og voldte ca. 180 Menneskers Død.²⁾ Samtidig gik der Ild i Slottet, som næsten helt nedbrændte. Kun Kirken blev staaende — dens Loft har maaske været hvælvet — og i Løbet

¹⁾ Slottet er udførligt beskrevet af Fr. Schiøtt i »Architekten« IX, S. 245 ff. ²⁾ L. Bobé: Operahusets Brand.

af Sommeren blev den gjort i Stand og indrettet til Kirke for Garnisonen.¹⁾

At Slotskapellet paa Amalienborg i nogle Aar er blevet benyttet som Garnisonskirke, fremgaar ogsaa af den ældste bevarede Kirkebog,²⁾ som begynder med den 29. Juni 1691. Her er der ved det første Barns Daab udtrykkelig nævnet, at det skete i »Garnisons Kirke paa Amalienborg«. Men Kirken var for lille, og det var derfor

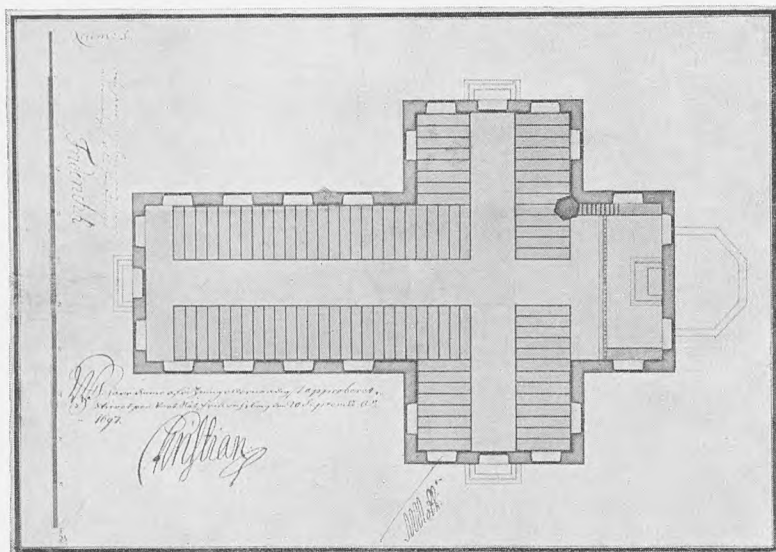
2. Sophie-Amalienborg. Efter en Akvarel paa Nationalmuseet. .

naturligt, at Kongen tænkte paa at bygge en større Kirke til Garnisonen. Hvor længe Kapellet paa Amalienborg er blevet benyttet, kan ikke bestemtes; det stod endnu i 1701 og er maaske ogsaa blevet benyttet saa længe; men da Materialierne skulde bruges til den nye Garnisons Kirke, er det en given Sag, at Menigheden i nogle Aar har været husvild, og vi læser da ogsaa i den utrykte anden Del af N. Jonges »Kjøbenhavns Beskrivelse«, der opbevares paa det kongelige Bibliothek, at Gudstjenesten for Stadens Garnison i nogle Aar først blev holdt i Holmens Kirke og siden paa Gjethuset, en stor Bygning paa Kongens Nytorv (hvor nu det kongelige Theater ligger), som tilhørte Militæretaten, og hvor der bl. a. var Kanon-

¹⁾ O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V, S. 39. ²⁾ i Landsarkivet.

støberi. Her har der vist været et Kirkelokale, som ogsaa er blevet benyttet i ældre Tid. Jonge nævner Garnisonspræster fra 1681, og siger, at de prædikede paa Gjethuset.

KIRKEPROJEKTET. Da den hollandske Menighed ikke kunde magte Opførelsen af en Kirke, besluttede Kongen, at Grunden skulde bruges til en Garnisonskirke, idet han stillede den hollandske Menighed i Udsigt, at han vilde skænke den en anden Plads, »naar den bliver af

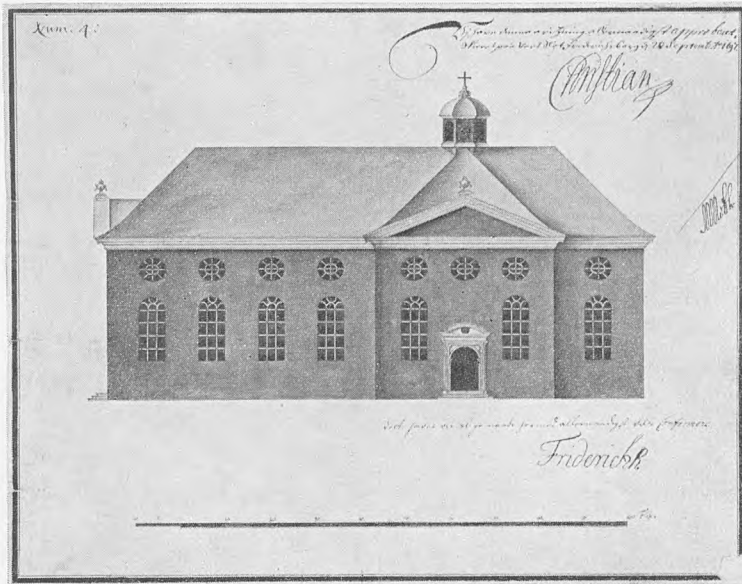

3. Plan til en Garnisonskirke i Adelgade. Rigsarkivet.

den Storlighed og Evne, at den en egen Kirke behøver og kan formaa«. Det blev overdraget Biskop Henrik Bornemann at »forstændige« den hollandske Menighed herom og at afkræve den det i 1689 udstedte Skøde og indsende det til Kongen.¹⁾ Brevet til Biskop Bornemann er af 17. August 1697, og i Løbet af et Par Uger var Sagen i Orden, saa at Kongen den 13. September kunde udstede et Gavebrev²⁾ paa Grunden til Københavns Garnison, repræsenteret ved Kommandanten, Generalløjtnant Hans Christian Schack.³⁾ Ved den Lejlighed beskrives Grunden saaledes, at man ser, at den laa paa det Hjørne, som har Adelgade i Vest (VNV) og Dronningens Tvergade i Syd (SSV), med den største Længde ($78\frac{1}{4}$ Alen) mod

¹⁾ Bilag 3. ²⁾ Bilag 4. ³⁾ D. biogr. Lex. XV, S. 28.

Dronningens Tvergade, den mindre (62 Alen 4 Tom.) mod Adelgade. I Gavebrevet kaldes ganske vist Siden mod Adelgade for den nordre og mod Dronningens Tvergade den vestre; men det beror paa en almindelig københavnsk Sprogbrug, hvorefter Retningen ud ad Gothersgade betegnes som Nord, medens Adelgade og dens Parallelgader siges at gaa fra Øst til Vest.

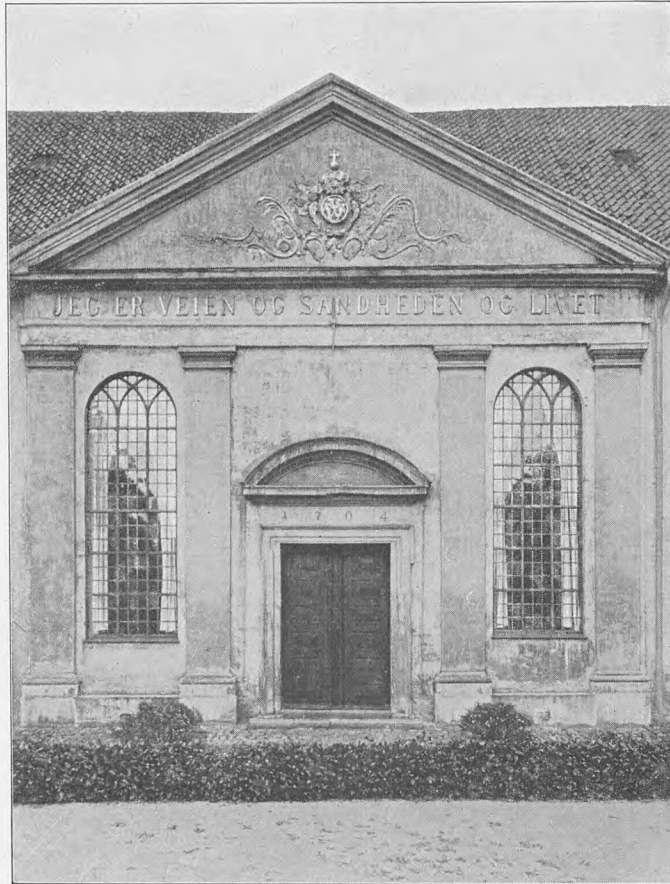

4. Kirken i Adelgade. Sidefaçade mod Dronningens Tværgade. Rigsarkivet.

En Uge efter sendes en Skrivelse til Rentekammeret,¹⁾ hvori det meddeles, at Kongen har skænket alle Materialier af Kobber, Sten, Tømmer og andet, hvad Navn det og have kan, som kan udvindes ved Nedbrydelse af Kirken paa Amalienborg og den dertil stødende Bygning, til en Garnisonskirkes Opbyggelse, og at de skal udleveres til Bygningens Brug, naar General Schack forlanger det; og den 9. Oktober sendes en Ordre til Johannes Christensen,²⁾ Raadmand i København, at han straks skal antage sig den nye Kirkes Bygning og forsvarligen befordre og forestaa den efter den approberede Afriidsning, som General Schack skal tilstille ham. En tilsvarende Ordre sendes samme Dag til General Schack.³⁾ Men da der behøve-

1) Bilag 5. 2) Bilag 6. 3) Bilag 7.

des flere Materialier, meddeles det i Ordren til Johannes Christensen, at de Pengebøder, som falder ved Højesteret eller andetsteds i Tiden fra Juli 1697 til Udgangen af Aar 1700, og som ellers tilfaldt Vor

5. Midtparti af Kirken i Kastellet.

Frelzers Kirke paa Christianshavn, skal anvendes til Indkøb af Materialier til Garnisons Kirke.

Den her nævnte Raadmand Johannes Christensen er den senere Stadshauptmand og Magistratspræsident J. Christensen Meller, en paa den Tid meget anset Mand.¹⁾ Han er især bekendt for sin energiske og patriotiske Optræden i Aaret 1700, da Karl XII havde

¹⁾ D. biogr. Lex. XI, S. 256.

gjort Landgang paa Sjælland og truede Hovedstaden. Oprindelig var han Brygger paa Christianshavn, og der er ikke i hans Levnedsløb Spor af, at han var særlig bygningskyndig. Det har vel kun været Meningen, at han skulde have den regnskabsmæssige Ledelse og føre det daglige Tilsyn.¹⁾ Tegningen kan ikke stamme fra ham; den skulde han jo modtage af General Schack. Spørgsmaalet om, hvem der har givet Tegning til Kirken, er i det hele taget dunkelt; men inden vi undersøger dette nærmere, maa vi først se paa selve Projektet, hvoraf to Tegninger, en Grundplan og en Opstalt af Façaden mod Dronningens Tvergade er bevaret i en Mappe med gamle Kort fra Christian V's Tid, som er kommet til Rigsarkivet ved en Aflevering fra Krigsministeriet.

De to Tegninger, som er gengivne i Afb. 3 og 4, har Paategning om, at de er approberet af Kong Christian V den 20. September 1697, altsaa samme Dag, som den ovenfor nævnte Skrivelse blev sendt til Rentekammeret. Der kan altsaa ikke være nogen Tvivl om, at vi her har en Rest af den »Afridsning«, som General Schack skulde levere til Raadmand Christensen. Der maa desuden have været en Opstalt af Façaden mod Adelgaden med Hovedindgangen og i det mindste eet Snit af Bygningen, som kunde vise, hvorledes det indre skulde formes.

Grundplanen viser den samme Form af et latinsk Kors, som den senere Kirke fik, kun noget mindre. Længden er 120 Fod, Bredden saavel af Langskibet som af Korsfløjene er 40 Fod; Fløjenes Fremspring er 20 Fod. Langskibet bestaar altsaa af to lige store Halvdele, hvoraf den ene naar fra Hovedindgangen i Vest til Tværskibet, medens den anden omfatter Korsskæringen og Choret. Der er i denne Plangivning en mærkelig mathematisk Strængthed. Architekten har valgt en Enhed paa 20 Fod; denne har han taget i Passeren og dermed konstrueret en Grundplan, som i hvert Fald har det Fortrin at være simpel og klar.

I Façadetegningen er der ligeledes en stor Simpelhed. Kirkens Sidemur er ganske blottet for Ornament; Korsfløjens Gavl overspændes af en trekantet Frontispice, og Indgangsdøren er omgivet af en Sandstens Portal med segmentformet Afdækning. For ikke at gøre Kirkevinduerne for høje og smalle har Architekten anbragt

¹⁾ Han skulde aflægge Regnskab til Danske Kancelli hvert Nytaar, se Bilag 6.

en Række »Koojne« over dem, et i Baroktiden ikke sjældent anvendt Motiv, som her gør en ganske god Virkning.

Desværre mangler Tegningen til Vestfaçaden; men det er muligt at rekonstruere den i Hovedtrækkene ved Hjælp af den Kontrakt, som i 1703 blev sluttet med Entreprenøren Domenico Pelli om Opførelsen af Kirken paa St. Annæ Plads, idet det kan bevises, at man ved dette Arbejde i Begyndelsen lagde de gamle Tegninger fra 1697 til Grund. Det viser sig da, at Vestfaçaden af den projekterede Kirke i Adelgade i alt væsentligt maa have set ud som det her afbildede Midtparti af Kirken i Kastellet, som er opført i 1703-04. Ligheden er saa stor, at man maa antage, at det er den samme Architect, der har givet Tegning til begge Kirker, hvilket jo ogsaa er naturligt, da de er omtrent samtidige og begge er opført af Militæretaten. Vestfaçaden skulde have 4 Pilastre i dorisk Stil af Murværk med Sandstens Baser og Kapitæler og overspændes af en Frontispice paa samme Maade som den søndre Korsarm, der ses paa den bevarede Tegning. Alle tre Gavle har i Hovedsagen været ens. Portalen om Hovedindgangsdøren skulde sikkert ogsaa være af samme Slags som paa Korsarmene; der omtales ikke i Kontrakten noget særligt Stenhuggerarbejde. I alle tre Frontispicer skulde der opsættes en Dekoration af Bremersten, bestaaende af Kongens Navneciffer eller hans Portræt, efter nærmere Resolution.

Paa Frontispicerne skulde der ogsaa sættes runde Knapper af Træ og paa Taarnet et Kors eller en Fane af Jern. Med Taarnet menes her den lille Tagrytter, som ses paa Tegningen; et Taarn over Vestgavlen var der ikke Tale om dengang. Murene er paa Tegningen stærkt røde, Tagstenene blaa.

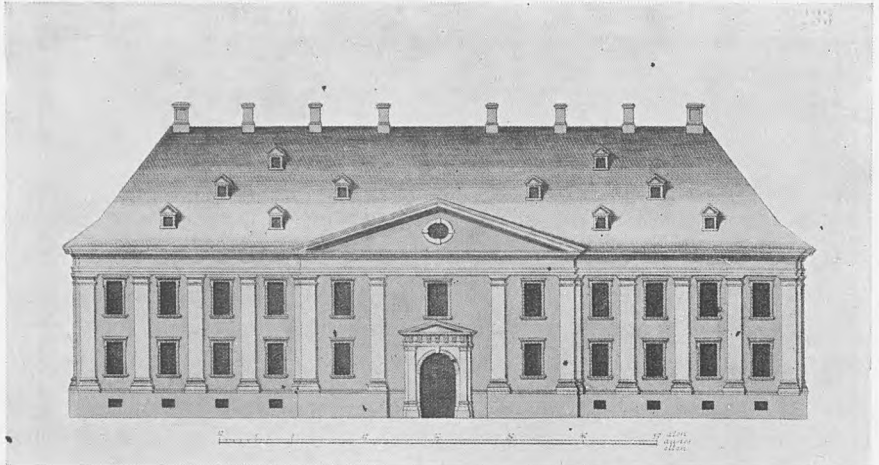
STILARTEN. Trods den overordentlige Simpelhed i Façadernes Udformning kan man dog tale om en vis Stil, i hvert Fald for Vestsidens Vedkommende, som er Hovedfaçaden. Det er den samme Stil, som vi kender fra Vor Frelzers Kirke, Charlottenborg og andre Bygninger fra Christian V's Tid. Dens fornemste Repræsentant her hjemme var Generalbygmester Lambert van Haven, Frelzers Kirkes Bygmester. Stilen stammer fra Holland, som gennem hele det 17de Aarhundrede stod i levende Forbindelse med Danmark. Holland var dengang ikke blot politisk en Stormagt, men ogsaa førende i Videnskab og Kunst. Danske Videnskabsmænd som Niels Stensen

(Steno) studerede ved Universitetet i Leyden, og Kunstens Værker fandt Vej til Danmark, dels ved store Indkøb af Malerier, dels ved at fremragende Malere som Karel van Mander og Abraham Wuchters blev indkaldt til Danmark. Paa intet Omraade er dog den hollandske Indflydelse saa følelig som i Bygningskunsten. Den Stil, som vi har i vore Renæssancebygninger — Kronborg, Frederiksborg, Rosenborg og Børsen — er i Virkeligheden en nederlandsk Renæssancestil, opstaaet i Holland ved at italienske Stilelementer er sammensmeltet med de hjemlige Byggetraditioner. Bygmestrene og en stor Del af Haandværkerne var indkaldte Hollændere. I den sidste Halvdel af Aarhundredet bliver en ny Stil raadende; men den er i Virkeligheden lige saa hollandsk som den, der hersker under Christian IV. Omslaget var sket i Holland omkring 1630 og forplanter sig derfra til Danmark og videre til Sverige. I Stockholm finder man den smukkeste Bygning i denne Stil, Riddarhuset. De hollandske Bygmestre var ved Studier i Italien naaet til en dybere Forstaaelse af Renæssancens Idealer. Alt det uregelmæssige, der som en Arv fra Middelalderen endnu lever i vore Renæssancebygninger, forsvinder og giver Plads for en gennemført Orden og Symmetri i Planer og Façader. I Stedet for de maleriske Trappetaarne med deres ubekvemme Vindeltrapper anlægges brede, ligeløbede, saakaldte italienske Trapper inde i Husene. Den førende Architect i Holland var Jacob van Campen, der har bygget Stadshuset i Amsterdam (nu kongeligt Slot) og Mauritzhuis i Haag; ved Siden af ham Pieter Post, Philip Vingboons og Justus Vingboons; den sidste var en Tid Riddarhusets Bygmester; i Amsterdam har han bygget det smukke Trippenhus.

Denne Stilart kaldes sædvanlig hollandsk Barok, skønt den er ret forskellig fra den af plastisk Formfølelse prægede italienske Barokstil, der var udgaet fra Michelangelo. Denne bredte sig vel udenfor Italien til Sydtyskland og helt op til Belgien; men i Holland og de protestantiske Lande i Nordeuropa fandt den aldrig rigtig Indgang. Man foretrak en strengere Form, der var baseret paa Studium af de store italienske Theoretikere fra Renæssancetiden. Hollænderne slutter sig særlig til Palladio, hvad man ser af deres Forkærlighed for Pilastre, der i »stor Orden« forbinde to eller tre Stokværk. Saaledes paa Riddarhuset, paa Trippenhus og hos os

paa Østre Landsrets Bygning i Fredericiagade. Men de dyrker dog ogsaa den anden berømte Theoretiker Vignola. Af hans Bog om de fem Søjleordener udkom der en hollandsk Udgave, som ogsaa har spillet en Rolle i dansk Bygningskunst. Bl. a. kan man se, at den er blevet benyttet ved Udformningen af Charlottenborgs Façade. De mærkelige Kapitæler med Ørnehoveder er ligefrem kopierede efter Vignola.

I Danmark er Hovedværkerne Charlottenborg og Frelsers Kirke. Charlottenborgs Façade mod Kongens Nytorv er komponeret med

6. Operahuset i Fredericiagade, nu Østre Landsret. Efter Thuras »Hafnia hodierna«.

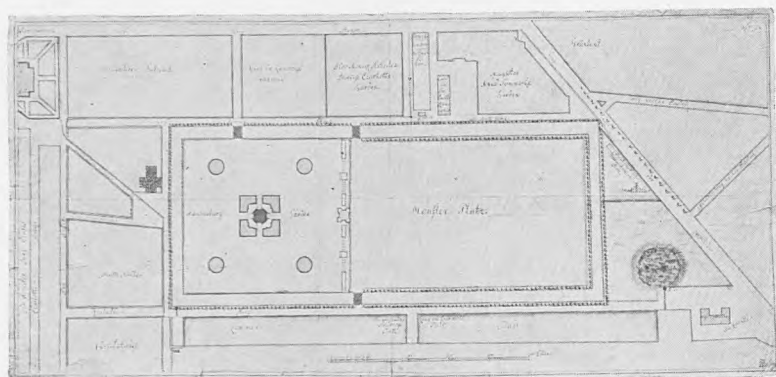
Benyttelse af et Projekt af Philip Vingboons til Stadshuset i Amsterdam, som ikke kom til Anvendelse, fordi Jacob van Campens Projekt blev foretrukket. Ulrik Frederik Gyldenløve, som var Slottets Byggherre, har maaske selv haft Tegningen med hjem fra sin Rejse til Holland i 1669. Frelsers Kirke, som er opført af Lambert van Haven, er en Centralbygning i Renæssancens Aand, men med alle den hollandske Baroks Kendemærker i den ydre Udformning. Over den vestre Korsarm, hvor Indgangen er, rejser sig et Taarn, hvorpaa L. v. Haven vilde have bygget et Spir i den overleverede Stil, omtrent som det, der i Frederik III's Tid var rejst paa Nicolai Kirke og er genrejst i vor Tid. Men det naaede han ikke; først langt senere, omkring 1750, rejste Lauritz Thura det spiralsnoede Spir, som knejser over alle Stadens Kirketaarne og i sin slanke Pragt er et af dens skønneste Mindesmærker.

ARCHITEKTEN. I Sammenligning med denne store og prægtige Kirke var Garnisons Kirke, navnlig som den først var tænkt, kun et lille Arbejde, og den der har udarbejdet Tegningerne, har ikke haft nogen særlig vanskelig Opgave. Hvem Manden er, vides ikke; kun saa meget kan man sige, at det ikke, som man tidligere har antaget, er Domenico Pelli. Han havde paa dette Tidspunkt ikke noget med Kirken at gøre; han optræder først i 1703 og kun som Entreprenør. Hans egentlige Virksomhed laa i Rendsborg, hvor han har opført adskillige Bygninger for Militæretaten. Det sandsynligste er vel, at Tegningerne er udført af en af General Schacks underordnede Officerer, hvilket heller ikke paa nogen Maade er paafaldende. Det militære Byggeri var paa den Tid mindst lige saa omfattende som det civile, og Officererne tegnede baade Fæstningsværker og Bygninger, noget som for øvrigt finder Sted den Dag idag. Den Opgave at bygge en Kirke kom naturligvis sjældnere for; men i et Tilfælde som dette, hvor der ikke var Tale om nogen monumental Bygning, var Opgaven ikke vanskeligere, end at en Officer, der var vant til at tegne Bygninger, kunde løse den. Om Stilen kunde der ikke være nogen Tvivl; man var jo endnu i den traditionsbundne Periode, hvor der altid var en herskende Stil, og det var, som foran omtalt, paa denne Tid den hollandske Barok. Det var altsaa en given Sag, at der skulde være Pilastre paa Hovedfaçaden og brede Frontispicer baade her og over Korsfløjene. Det var noget, der hørte Stilen til, og man kunde ikke tænke sig noget andet.

Det er naturligvis ikke udelukket, at General Schack kan have søgt Hjælp hos en civil Architect. Men der kan i saa Fald ikke godt være Tale om Lambert van Haven; han var nemlig død i 1695, altsaa to Aar før Tegningen blev approberet. Og det er heller ikke sandsynligt, at han vilde have leveret en Tegning med en saa nøgtern Architektur og saa stiv en Grundplan. Den eneste, der kan komme i Betragtning, er Hans van Stenwinkel, kaldet den yngste, af den bekendte hollandske Bygmesterfamilie, som i tre Slægtled har tjent de danske Konger. Men da der ikke er noget Spor af, at han har haft noget med Sagen at gøre, er det bedst at lade denne Mulighed ude af Betragtning. Det kunde snarere tænkes, at Vincentz Lerche, som havde solgt Grunden til Kongen og var lidt af en Dilletant i Bygningskunsten, har haft en Stemme med ved Fastsættelsen af

Bygningens Dimensioner og Hovedtrækkene i dens Bygningsmaade; men som egentlig Architect er han aldrig optraadt. Under Christian VI har han leveret en Tegning til Frue Kirkes Spir, som i det væsentlige blev fulgt, da det i 1744 blev opført af Thura; men det har vist sig, at Lerche blot havde kopieret et Spir, som han fandt i et engelsk Architecturværk.

Naar man endvidere betænker, at Kirken i Kastellet, som ogsaa var en Garnisonskirke, er opført af Militæretaten, uden at der nogen- sinde har været knyttet Navnet paa en civil Bygmester til den, og naar man lægger Mærke til den store Lighed mellem denne Kirke og de gamle Tegninger til Garnisons Kirke, vil man vistnok finde den ovenfor fremsatte Formodning, at Tegningerne skyldes en militær Architect, sandsynlig. Tegningerne har netop den strænge Sælgelighed og den Sæmpelhed i Maalforholdene, som kendetegner den militære Bygningskunst.

7. Plan af Amalienborg Have og Mønsterpladsen, ca. 1730. Ingeniørkorpsets Arkiv. Til venstre ses Strandstræderne og Garnisons Kirke; til højre mellem Toldbodvejen og Bredgade en Have, der tilhører Magister Knud Tommerup, den første danske Præst ved Garnisons Kirke.

II. KIRKENS OPFØRELSE

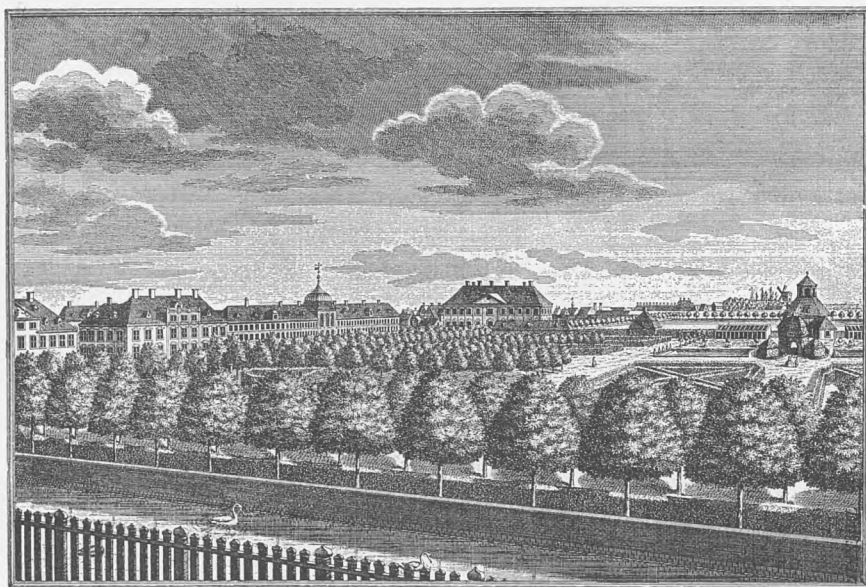
DEN NYE BYGGEGRUND. Christian V døde den 25. August 1699, uden at der var gjort noget Skridt til Kirkens Opførelse, og der gik endnu 4 Aar, hvor der ikke synes at være sket andet, end at Kirken paa Amalienborg blev nedbrudt og muligvis andre Materialier samlet. Men imidlertid ændrede Opfattelsen sig i de ledende Kredse med Hensyn til den valgte Byggegrund. Pladsen i Adelgade var for lille, naar der, som det dengang var Skik, skulde være en rummelig Plads omkring Kirken til Begravelser, og der aabnede sig andre Muligheder, som var mere tiltalende.

Frederik IV's Regering begyndte som bekendt noget stormfuldt med den uheldige Krig med Sverige, hvor Karl XII gjorde Landgang paa Sjællands Kyst og nødte sin Fætter til at slutte en hastig Fred (i Traventhal 1700). General Schack, som ikke havde vist sig Situationen voksen, blev nu afskediget og Generalmajor Charles Damas de Cormaillon udnævnt til hans Efterfølger som Kommandant i København og i Kastellet (23. November 1700); samtidig blev han forfremmet til Generaløjtnant.¹⁾ Cormaillon rejste i 1703 paany Spørgsmaalet om Opførelse af en Kirke for Garnisonen. Anledningen dertil synes at have været den, at der uventet viste sig en Mulighed for at skaffe Penge, saa at man i det mindste kunde gøre en Begyndelse. En Oberst Üttersen, der var Vice-Kommandant i Kastellet, var død uden at efterlade sig Livsarvinger, og da der efter udstedt Proklama heller ikke meldte sig andre Arvinger, tilfaldt hans Bo Kongen. Den Sum, som blev udbragt heraf, 1433 Rdl. 4½ Sk., foreslog Cormaillon i en Memorial af 16. April 1703²⁾ at anvende til Garnisonskirken, og dette blev bevilget ved Resolution

¹⁾ Bilag 8. ²⁾ Bilag 9.

af 1. Maj. Der maa ogsaa have været andre Midler til Raadighed, formodentlig fra de Bøder, som Christian V havde henlagt dertil; thi General Cormaillon har i den Tid, da han forestod Opførelsen, udbetalt i alt 5000 Rdl.

Cormaillon, der synes at have haft mere Initiativ end General Schack og tillige i højere Grad nød Kongens Tillid, lagde straks

8. Prospekt af Amalienborg Have 1746. Efter Thuras »Hafnia hodierna«. I Forgrunden ses Kanalen ved St. Annæ Gade; i Baggrunden det Laurvigske Hotel (nu Moltkes Palæ) og Kadetakademiet, det tidligere Operahus (nu Østre Landsret).

Haand paa Værket. Han tilkaldte Militæretatens sædvanlige Entreprenør, den italienske Murmester Domenico Pelli, og sluttede med ham den 21. Juni 1703 en Kontrakt, som er bevaret og er det vigtigste Dokument for Garnisons Kirkes Bygningshistorie¹⁾. Pelli kaldes heri »der königliche architecte militaire«; men denne Titulatur maa nærmest betragtes som en Høflighed. Han kaldes ellers altid i Regnskaberne Entreprenør, og havde, saa vidt det kan ses, hverken Bestalling eller Lønning som Architect eller overhovedet i noget Embede under Bygningsvæsenet. Men som Entreprenør har han udført betydelige Byggearbejder for Militæretaten, navnlig i Rends-

¹⁾ Bilag 11.

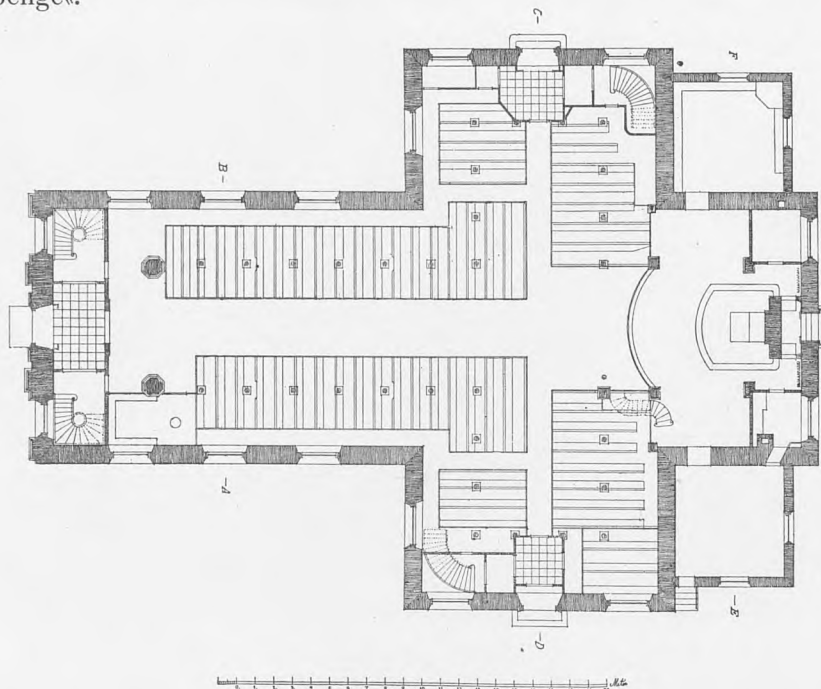
borg, hvor han synes at have haft fast Bopæl. Hans Efterkommere træffes endnu i 1801 som Bygningsentreprenører i Rendsborg.¹⁾

Inden Kontrakten blev sluttet, havde man imidlertid valgt en anden Byggegrund. Efter Nedbrydningen af Bygningerne paa Amalienborg begyndte hele dette Terrain at vise sig i en ny Skikkelse. Den gamle Slotshaves noget uregelmæssige Omrids var efter Branden blevet reguleret under Ledelse af den berømte Ole Rømer. Langs med Bredgade var der gravet en 30 Alen bred Kanal, og en tilsvarende var ført hen over Havens sydlige Spids, der hvor nu St. Annæ Plads ligger; langs med denne Kanal blev der anlagt en Gade, St. Annæ Gade, og Øst for Haven blev Ny Toldbodgade anlagt parallel med Bredgade. Indenfor disse Grænser havde Christian V planlagt at bygge et nyt Slot, ikke et lille Lystslot som Sophie Amalies, men et stort Residensslot, der kunde afløse det gamle, halvt middelalderlige Københavns Slot. Den berømte svenske Bygmester, Nicodemus Tessin, Stockholms Slots Bygmester, fik Bestilling paa Tegningerne, og der blev endog lavet en stor Model af Træ, som den danske Bygmester Johan Conrad Ernst i 1697 hentede i Stockholm og opstillede i et dertil bygget Hus paa den senere Frederiks Kirkeplads. Men videre kom man ikke i Christian V's Tid, og under Frederik IV blev Planen helt opgivet. Paa det gamle Slots Grund blev der blot bygget et stort ottekantet Lysthus, flankeret af Drivhuse m. m., som det ses paa Afb. 8. I Forgrunden af Billedet ses Kanalen mellem Haven og St. Annæ Gade.

Ved Anlægget af denne Gade var et lille Stykke af Sophie Amalienborgs Have blevet afskaaret. I Nabolaget havde Vincentz Lerche, der nu var blevet Etatsraad og Ceremonimester, vidtløftige Grunde, dels bebyggede med smaa Lejevaaninger, dels anlagt som Have. Han synes, naar han ikke var optaget af Handel med Storgodser, at have kastet sig over Ejendomsspekulation i København. Det er maaske ogsaa ham, der har faaet den gode Idé, at Garnisonskirken skulde bygges her. Paa den Maade kunde den lille afskaarne Stump af Amalienborgs Have faa en passende Anvendelse, og han selv kunde faa Lejlighed til at gøre en god Handel. Nok er det: den 16. Juni 1703 udsteder Lerche Skøde til en Garnisons Kirkes Plads paa et Hus og Vaaning i Lille Strandstræde, 3 Fag Hus til Gaden, 2 Lofter

¹⁾ Meddelelse fra Registringsbaumeister Alfred Bramigk i Rendsborg.

højt, No. 7, tillige med en derhos beliggende Frugthave.¹⁾ Købesummen var den samme runde Sum, som han i 1697 havde faaet for Grunden i Adelgade, 1000 Rdl., som skulde udbetales i »Kroner«. Dette var en Favør, da Kronemønten var mere værd end Kurant-daleren. Den Agio, som derved kunde indvindes, kaldtes for »Op-
penge«.

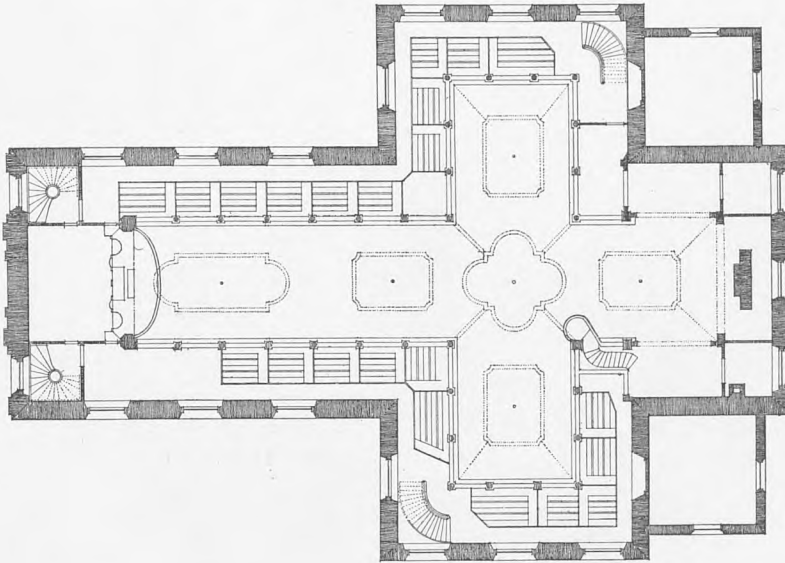
9. Opmaaling af Garnisons Kirke, 1928. Grundplan.

Maalebrevet, som fulgte med Skødet, viser, at Grunden var noget uregelmæssig med diverse »Huk« ind i Naboejendommenes Grunde; men ved Sammenlægningen med det Kongen tilhørende Stykke Have fik man i hvert Fald en regulær Façade til St. Annæ Gade.

KONTRAKTEN. Den nøjagtige Beskrivelse i Kontrakten med Pelli gør det utvivlsomt, at det var Meningen at benytte den i 1697 approberede Tegning. De to bevarede Blade har ogsaa Paategning om, at Frederik IV har bekræftet Approbationen. Denne »Konfirmation« er udateret, og det hjælper os ikke, at en senere Haand

¹⁾ Bilag 10. I ældre Tid kaldtes St. Strandstræde for Lille Strandstræde og omvendt.

bag paa Grundplanen har skrevet: »Plan d'une église approuvé du fut roy 1697 et confirmé par le roy regnant 1710«; thi det sidste Aarstal kan ikke være rigtigt. Der blev, som vi straks vil faa at se, i 1704 gjort en ny Tegning, og Konfirmationen af den gamle maa derfor senest have fundet Sted i 1703, samtidig med at Kontrakten med Pelli blev sluttet. Maaske er det en Fejlskrift for 1701.

10. Opmaaling af Garnisons Kirke. Loftsplan.

I Kontrakten forlanges de samme Maal, som Grundplanen viser, og Beskrivelsen stemmer i det hele taget nøje med det, som kan ses paa de to bevarede Tegninger. Det maa derfor ogsaa være berettiget, som vi har gjort i det foregaaende, at drage Slutninger fra Kontrakten, naar det gælder Indgangssiden og andre Dele, som vi ikke kender af Tegninger, saa meget mere som der flere Steder i Kontrakten udtrykkelig henvises til de Tegninger, som General Cormaillon overgav til Pelli, med Ordene »nach Anleitung des Abrisses«.

I Kontrakten forlanges endvidere »ein gemauertes Gewölbe unter dem Chor zu Begräbnissen« og et hvælvet Loft over Kirken af gode

tørre Brædder, altsaa ikke en muret Tøndehvælving, men en flad Hvælving af Træ, ophængt i Tagets »Hængeværk«. Den skulde dækkes med »Gibsverck« (Stukkaturarbejde) og skilles fra Væggene ved en Corniche (Gesims), ligeledes af Stuk. Der skulde være »eine

11. Opmaaling af Garnisons Kirke. Vestsiden.

gantz herumgehende Pulpitur« med tilhørende Trapper. Til Tømmerarbejdet hører endvidere »der Thurm mit seinen Glockenstühlen«, hvormed menes den lille Tagrytter over Korsskæringen. Under Snedkerarbejdet nævnes Kirkestolene med Døre af Panelværk, en Balustrade foran Choret m. m. Ogsaa Blytækker-, Smede-, Glarmester- og Malerarbejdet var indbefattet i Entreprisen. For alt dette skulde Pelli have 16500 Rdl., hvoraf han kunde hæve 800 Rdl.

ved Kontraktens Slutning, 1200 Rdl. i Begyndelsen af August og 1000 Rdl. ved Udgangen af September. Resten skulde betales, efterhaanden som Pengene blev disponible, og Pelli forpligter sig til at fremme Arbejdet i Forhold til disse Betalinger.

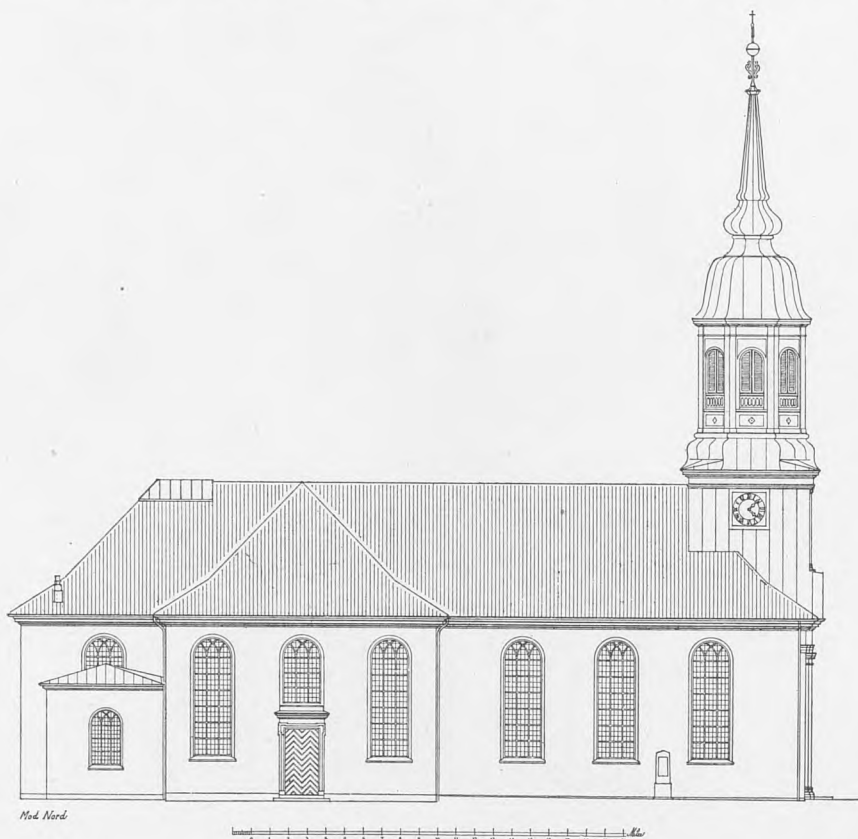

12. Opmaaling af Garnisons Kirke. Østsiden.

PLANEN ÆNDRES AF V. PLATEN. Efter Kontrakten skulde Pelli lægge Fundamentet endnu i Sommeren 1703, og det saa højt, at de hugne Kampesten, som sættes derpaa, kommer over Jorden. Dette skete ogsaa, som det ses af et Reskript af 13. Oktober 1703¹⁾. Det var derimod ikke forlangt, at han skulde begynde selve Opførelsen i denne Sommer; og det er sikkert heller ikke sket; thi allerede næste

¹⁾ Bilag 12.

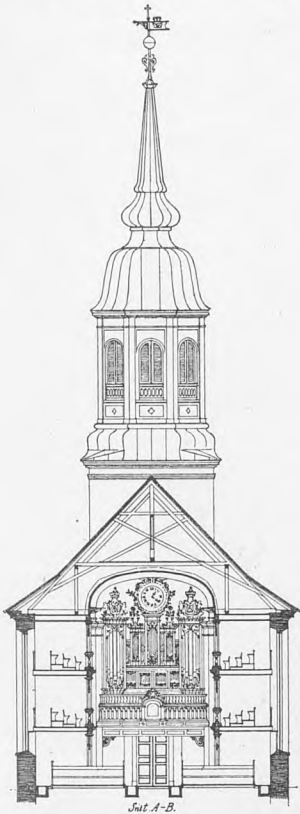
Foraar greb Overbygningsdirektør Wilhelm Friderich v. Platen ind og bevirkede en gennemgribende Ændring af den i Kontrakten forudsatte Plan. Platen havde det overordnede Tilsyn med Bygningsvæsenet og var tillige nær knyttet til Hoffet, idet han under Christian

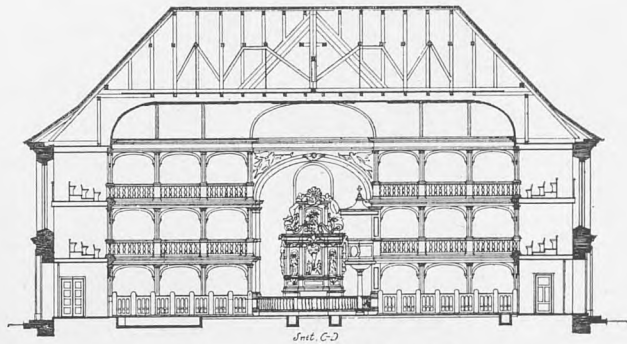
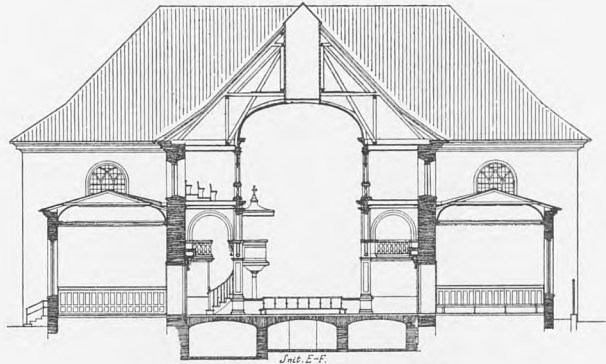
13. Opmaaling af Garnisons Kirke. Nordsiden.

V havde været Kammerjunker hos Prinsesserne Sophie Hedevig og Christiane og daglig spiste ved Prins Vilhelms Bord. I 1706 avancerede han til Hofmarskal, samtidig med at han beholdt sin Stilling ved Bygningsvæsenet, fra 1705 med den mere fornemme Titel af Overbygningsdirektør. Han skal have været meget yndet af Frederik IV, og det ses af hans Forhold ved Garnisonskirken, at han jævnlig modtager mundtlige Ordre af Kongen. General Cormaillon

maatte naturligvis tage Hensyn til de Bestemmelser, som Platen udvirkede hos Kongen, saa meget mere som Militæretaten ikke raadede over tilstrækkelige Midler til at bygge Kirken færdig, men maatte søge Hjælp hos Kongen.

14. Opmaaling af Garnisons Kirke. Snit af Langskibet.

15. Opmaaling af Garnisons Kirke. Snit gennem Choret og gennem Tværskibet.

Platen tager fra nu af Ledelsen, selv om han i Hovedtrækkene fulgte den Plan, der var udkastet i 1697. Han sluttede en ny Akkord med Pelli, formet som et Tillæg til Kontrakten af 21. Juni 1703.¹⁾ Tillægget er ganske vist først dateret den 14. Januar 1705, og Kongens Approbation fulgte endog først den 24. Juli; men det fremgaar af selve Ordlyden, at der i 1704 var gjort en ny Tegning saavel af Grundplanen som af Kirkens og Taarnets Profil samt et »Durch-

¹⁾ Bilag 11.

schnitt« af Kirkens Indre, og at der er blevet bygget efter denne Tegning i 1704, skønt der endnu ikke var truffet nogen bestemt Akkord med Entreprenøren. Der er for øvrigt den Mærkelighed ved Tillægget, at det ikke er underskrevet af Domenico Pelli selv, men af

16. Hovedindgangen. Fot.

Marcantonio Pelli, et andet Medlem af Familien, som en Del Aar senere havde store Entrepriser paa kongelige Byggearbejder, bl. a. paa Københavns Slot og paa Fredensborg. Han maa have været en nær Slægtning, maaske en yngre Broder af Domenico, og have haft Fuldmagt til at underskrive paa hans Vegne.

I Tillægget siges det først, at Bygningen er funden for lille, og at man har fundet det raadeligt at gøre en Ændring ved Taarnet og

ved Pulpiturerne. Den Udvidelse, som v. Platen har givet Kirken, er tilsyneladende ikke stor. Længden blev forøget med 8 Alen, saa at hele Længden blev 68 Alen, og Bredden saavel af Langskibet som af Korsarmene blev 4 Alen større, altsaa 24 Alen. Korsarmenes og Chorets Fremspring blev uforandret 10 Alen. Platen bevarede saaledes det Forhold, at Langskibets halve Længde falder paa den Del, der ligger mellem Hovedindgangen og Korsskæringen. Men i øvrigt har Forandringen fjærnet noget af den Stivhed, der fulgte af den ældre Tegnings Plangivning. Og naar man beregner Kvadratindholdet af Grundfladen, viser det sig, at den er vokset fra 1600 □ Alen til 2112, altsaa en ikke ubetydelig Forøgelse. Men det vigtigste er, at Bygningen ved Platens Ændringer blev hævet op i et højere kunstnerisk Plan.

Den Forandring, der har betydet mest for Kirkens Ydre, var at den fik et virkeligt Taarn, om end af beskedne Dimensioner, i Stedet for den lille Tagrytter, som den ældre Tegning viser. Samtidig opgav v. Platen de tre store Frontispicer. Paa Vestsiden kunde en saadan ikke mere passe, naar der skulde være et Taarn; der blev i dens Sted opsat en meget mindre Fronton, som kun spænder over de to midterste Pilastre; disse træder lidt frem foran Façaden, paa ægte barok Vis flankerede af Halvpilastre. Over Korsarmene faldt Frontispicerne helt bort. Indgangssiden har dermed faaet den Overvægt over de andre Façader, som tilkommer den. Kun Taarnets Forside er opført af Murværk; de tre andre Sider skulde Pelli opføre af Egetræs Planker. Ellers var det blevet nødvendigt at opmure Taarnet helt fra Grunden; nu kunde man nøjes med at sætte to ottekantede Piller under de bageste Hjørner. For oven fik Taarnet en »vælsk Hue«, tækket med Kobber, derover en smallere ottekantede Del med en lille Kuppel, og øverst en Vindfløj med et Kors. I nyere Tid (1886) er Spiret blevet noget forhøjet.

Forandringen ved Pulpiturerne bestod i, at der skulde være et Fag mere end efter den første Tegning og fire Trapper. For alt dette nye Arbejde skulde Pelli have 1500 Rdl., saa at hele Entreprisen blev paa 18000 Rdl. Heraf havde General Cormaillon, ifølge en Paategning af Platen paa Kontrakten, betalt ham 5000 Rdl., og de gamle Materialier fra Amalienborg havde han overtaget for andre 5000 Rdl., saa at der nu var 8000 Rdl. tilbage at betale. I den konge-

17. Kirkens Indre. Fot.

lige Resolution af 24. Juli 1705, hvori Tillægget til Kontrakten approberes,¹⁾ lover Kongen »af Forsorrig for bemelte Kirkes Op-

¹⁾ Bilag 11.

byggelse«, at de 8000 Rdl. skal blive betalt af Zahlkassen, efterhaanden som Arbejdet avancerer.

De fleste af Pengene var dog paa dette Tidspunkt allerede udbetalt med Kongens mundtlige Samtykke; den 10. Februar 2000 Rdl., den 11. April atter 2000 Rdl. og den 22. Maj ligeledes 2000 Rdl. Der var altsaa kun 2000 Rdl. tilbage, som blev betalt med 1000 Rdl. den 22. August og 1000 Rdl. det næste Aar den 13. April 1706, efter at Platen den 3. April havde attesteret, at Kirken i alle Maader var fuldfærdiget efter den seneste med Entreprenøren Pelli sluttede Kontrakt.¹⁾ Ganske vist blev der af hele Beløbet fradraget $1\frac{1}{3}$ Procent »for stemplet Papir og prompte Betaling«; men den 19. Oktober fik Pelli alligevel disse Penge udbetalt, idet Platen havde udvirket en kgl. Resolution af 12. Oktober 1706, der kort og godt lyder: »Vi ere allernaadigst tilfreds, at Entreprenøren de $106\frac{1}{3}$ Rdl. bliver igien given«.²⁾

Opførelsen forløb ikke uden de paa den Tid hyppige Stridigheder mellem Lavene og de fremmede Haandværkere, som sædvanlig strømmede til, naar en udenlandsk Entreprenør havde Arbejdet i sin Haand. I Sommeren 1704 klager Oldemanden for Tømmermandslavet og en Del Tømmermestre over, at Pelli præjudicerer dem i deres Næring ved at forskrive Tømmersvende fra fremmede Steder. I den Anledning faar Cormaillon den 2. August en kongelig Ordre til at tilholde Pelli at afskaffe de fremmede Tømmermænd og Svende og lade dem, som er i Tømmermandslavet her i Staden, nyde Arbejdet.³⁾

ARCHITEKTEN. Byggearbejdet havde varet fra Midsommer 1703 til hen i Foraaret 1706. I 1703 var dog kun Grunden blevet lagt, og det efter den ældre Tegning, saa at der i det følgende Aar maa være lagt nye Fundamenter. Den egentlige Opførelse maa være sket i 1704-05; i de kolde Vintermaaneder i Begyndelsen af 1706 kan der kun være gjort indvendigt Arbejde. Vi har endvidere set, at Ledelsen fra Foraaret 1704 har været i Platens Hænder, og han maa for saa vidt betragtes som Kirkens Architect. Man maa dog ikke tro, at Platen personlig har beskæftiget sig med Bygningens Detailler, som en moderne Architect vilde gøre. Han var en altfor fornem Mand

¹⁾ Hof- og Civiletatens Afregningsbog 1706. ²⁾ Rentekmr. Assignationskontors Resol. 1706. ³⁾ Bilag 13.

til at man kan tænke sig ham selv arbejdende paa Tegnestuen, og dertil havde han heller ikke den fornødne Uddannelse. Han havde fra ung af haft Interesse for Architekturen, en Interesse som den daværende Kronprins (Frederik IV) delte, og han havde paa en Udenlandsrejse i 1698 tilegnet sig saa meget Kendskab til Faget, at han kunde være Kongens Raadgiver i Bygningsager og føre det

18. Garnisons Kirke og St. Annæ Plads 1806. Tegning af Eckersberg i Kobberstiksamlingen.

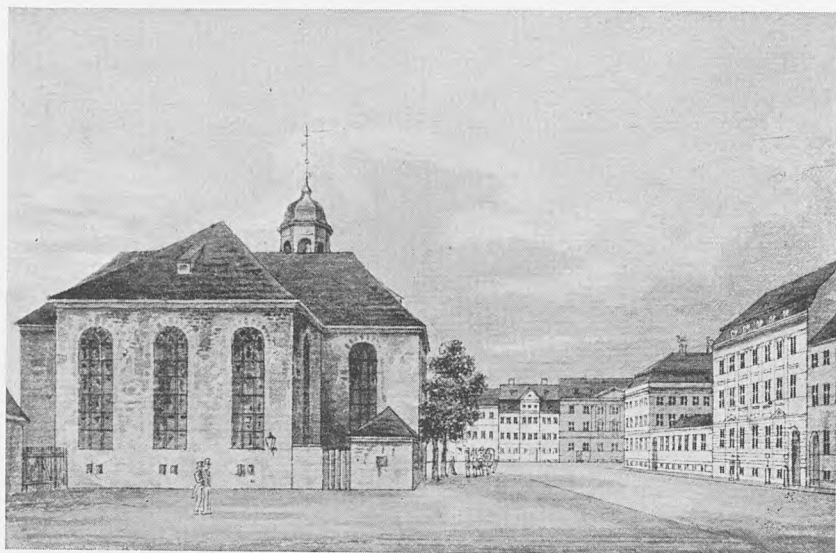
overordnede Tilsyn med Bygningsvæsenet; men hans Rejse var altfor kortvarig til at der kunde være Tale om en egentlig Uddannelse som Architect. Der blev derfor, kort før Opførelsen af Garnisons Kirke begynder, truffet en Ordning, hvorved han fik den fornødne Medhjælp. Den 28. April 1703 blev Christopher (eller Christoph) Marselis ansat som kongelig Architect med 300 Rdl. i aarlig Gage,¹⁾ en Stilling som han beholdt lige til 1719. Marselis var en Udlænding, sandsynligvis en Hollænder, og han er formodentlig i 1719 vendt tilbage til sin Hjemstavn; men han har altsaa virket i en lang Aarække i Danmark og var nøje knyttet til Platen, saa længe denne var Overbygningsdirektør (indtil 1716). Forholdet er bedst oplyst ved Staldmestergaarden i Tøjhusgade, som blev opført under Platens

¹⁾ Rentekmr. Assignationskontors Resol. 10/5 1704 Nr. 66.

Ledelse i Aarene 1703-06, altsaa samtidig med Garnisons Kirke. Man har endnu Christoph Marselis's Tegninger baade til Porten mod Kanalen, Gadedørene i Tøjhusgade og Vinduesindfatningerne. Desuden er der bevaret en Skitsebog, som med Sikkerhed kan henføres til Marselis. Den indeholder mest Studietegninger fra Rom, men ogsaa Tegninger til Dørene paa Frederiksberg Slot og til Privathuse, som Marselis har bygget i København. Det er tydeligt, at han har benyttet sine romerske Studier, da han tegnede Detaillerne til Staldmestergaarden, og betragter vi Profilerne paa Garnisonskirkens Indgangsdør nærmere, finder vi, at de er af ganske samme Slags. Der kan derfor ikke være Tvivl om, at Marselis har gjort Tjeneste under Opførelsen af Garnisons Kirke paa samme Maade som ved Staldmestergaarden. Det var jo ogsaa ligefrem hans Embedspligt, da han var lønnet som kongelig Architect.

Forholdet er altsaa ved Garnisons Kirke det samme som ved de fleste andre offentlige Bygninger fra Frederik IV's Tid, at man ikke kan henføre dem til en enkelt Architect, der har ledet Arbejdet fra først til sidst. Ved Frederiksberg Slot træffer vi saaledes foruden Platen ikke blot Marselis, men ogsaa den kongelige Bygmester Johan Conrad Ernst, der i 1716 blev Platens Eftermand som Generalbygmester. Ved Garnisons Kirke maa Platen ikke blot dele Æren og Ansvar med det ubekendte X, der i 1697 har udført de første Tegninger, men ogsaa til en vis Grad med Marselis. Derimod kan Domenico Pelli, som man tidligere har regnet for Kirkens Bygmester, ikke komme i Betragtning. Han har ligesom Marcantonio Pelli kun været Entreprenør. Den sidste har man undertiden villet regne med blandt den Tids Bygmestre; men det har vist sig, at han ved sine store Entrepriser kun har haft med Murerarbejdet at gøre. Domenico Pelli kunde maaske have mere Adkomst til at regnes for selvstændig Bygmester, for saa vidt som han ofte tager hele Arbejdet i Entreprise, som ved Garnisons Kirke; og i Rendsborg har han vistnok virket meget selvstændig, da han der ikke havde nogen overordnet Bygmester ved Siden. Men deraf følger ikke, at han har tegnet Bygningerne; det er langt mere sandsynligt, at han har faaet de Tegninger, som han byggede efter, af de stedlige Ingeniørofficerer. Det holstenske Fortifikationskorps havde netop sit Hovedsæde i Rendsborg. Og hvad Garnisons Kirke angaar, turde det være til-

strækkelig godtgjort i det foregaaende, at den Tegning, som General Cormaillon overgav ham, og hvorefter den første Kontrakt blev sluttet, var mindst 6 Aar gammel og ikke kan være lavet af Pelli paa det Tidspunkt, da Kommandanten sluttede Kontrakt med ham. Den ændrede Tegning maa skyldes Platen, dog saaledes at Detailerne er tegnet af Marselis.

19. Garnisons Kirke, set fra Øst, ca. 1830. Tegning af H. G. F. Holm i Bymuseet.
Til venstre ses et Hjørne af Ligvognskuret, til højre et Sprøjtehus.

Ved de Ændringer, som Platen og Marselis gjorde i den ældre Tegning, er Kirken ikke ført over i nogen ny Stil. Portalerne blev ganske vist anderledes, end den første Architect havde tænkt sig; men Stilen i Bygningen som Helhed er vedblivende den hollandske Barok. Denne Stil var rigtignok paa dette Tidspunkt noget forældet; den havde været i Brug i et halvt Aarhundrede, og kort efter Kirkens Fuldendelse ser vi en helt anden Stil gøre sig gældende ved Ombygningen af Frederiksberg Slot i 1708-09. Men Garnisons Kirke er alligevel et smukt Bygningsværk, og den Maade, hvorpaa Platen har omformet den ældre, ikke særlig aandfulde Tegning, vidner om hans gode Smag. Konturerne har en Blødhed og Rythme, som den ældre Tegning mangler, og Taarnet hæver Kirken op over den nøg-

terne Uanselighed, som vilde have præget den, hvis den var blevet bygget efter den første Plan.

INDVIELSEN. Den 24. Marts blev Kirken indviet af Biskop Henrik Bornemann »med christelige Ceremonier«, som det hedder i den kongelige Resolution.¹⁾ Kongen overværede selv Højtideligheden. Han havde resolveret, at Kirken skulde kaldes »Zebaoths Kirke«, eller som den som oftest nævnes, »Den Herre Zebaoths Kirke«, naturligvis med Hentydning til, at Zebaoth betyder Hærskarernes Gud. Men det lykkedes aldrig at bringe dette Navn i almindelig Brug, lige saa lidt som man ved en Resolution kunde faa Folk til at sige »Frederikshavns Kirke« i Stedet for Citadels- eller Kastelskirken. Frederik IV's Historieskriver Andreas Hojer fortæller, at Gehejmerraad Sehested²⁾ i Anledning af Indvielsen havde forfattet følgende latinske Vers:

Sic sociat precibus magni pia cura Monarchæ
Arma jubente — secus non — capienda Deo.
Res autore Deo fas est sperare secundas
Cum constent sacro Mars pietasque loco.

Paa Dansk betyder det: Saaledes forbinder Monarkens fromme Omsorg Vaabnene, som paa Guds Bud — men ellers ikke — maa gribes, med Bøn. Med Guds Bistand tør man haabe paa gode Tider, naar det krigerske Mod og Fromheden forenes paa det hellige Sted.

GRUNDEN UDVIDES. I Pestens Tid (1711) var den Grund, som Kirken raadede over, utilstrækkelig til at jorde de døde, og Kirken købte derfor ved Skøde af 12. Oktober af Enkefrue Christina Fui ren, Sal. Geheimeraad Jens Harboes, en Gaard og Grund i Norgesgade (Bredgade).³⁾ Den havde kun lidt over 17 Alens Façade til Gaden, men bagtil var den meget bredere, næsten 90 Alen og tillige meget dyb, saa at Kirkegaarden fik en betydelig Udvidelse. Købesummen var 3300 Rdl. I 1716 købte Kirken ogsaa Nabohuset mod Syd af Skipper Svend Thorsens »Eftermand« (∴ Enkens anden Mand) Simon Basse. Af Skødet erfarer vi, at den tyske Præst ved Garnisons Kirke dengang boede i Fru Harboes Hus. Men senere (1739) blev der købt et andet Hus i Bredgade til den tyske Præst, nuværende Nr. 6.⁴⁾

¹⁾ Bilag 14. ²⁾ Christian Sehested (1666—1740), se D. biogr. Lex. XV, S. 478.

³⁾ Bilag 15 og 19. ⁴⁾ Skøderne i Kirkeinspektionens Arkiv i Landsarkivet.

Det var en nyopbygget Ejendom, som tilhørte Tømmerhandler Thøn-
 nis Becker. De to førstnævnte Huse er vist slaet sammen til een
 Ejendom, nuværende Nr. 20. Her var der paa N. Jonges Tid (ca.
 1780) Bolig for Cantoren, der tillige var Klokker og ledede »Chor-
 skolen«, hvis Disciple sang i Kirken under Gudstjenesten, »klædte

20. St. Annæ Plads med Garnisons Kirke, ca. 1850. Efter Akvarel
 af H. G. F. Holm i Bymuseet.

i rødt Klæde med sorte Opslag«. Den danske Præst boede indtil 1775
 i Strandstræde Nr. 18; (Waagepetersens, nu Papirfabrikkernes
 Gaard); derefter indtil 1903 i Bredgade Nr. 29. Alle disse Ejendom-
 me er i Tidens Løb solgt fra Kirken.

Et andet Grundspørgsmaal opstod i 1716 ved den modsatte Ende
 af Kirkens Ejendom ud imod Strandstræde. Her laa der i den første
 Tid et Hus, hvor Graveren boede, men senere var det blevet ned-
 revet, og paa en Del af Pladsen var der bygget et Vognskur til
 Ligvognen, medens det øvrige laa aabent og øde.¹⁾ En Borger, Oluf

¹⁾ Politi- og Kommerce-Kollegiets Memorialprotokol, 1716-17, Pag. 19-20 (Raad-
 stuearkivet).

(eller Ole) Povelsen havde af Vincentz Lerche købt et tilstødende Hus i Strandstræde; han klager nu over, at gemene Folk om Nattetider lægger al deres deromkring samlede Urenlighed og Skarn paa Pladsen, saa at hans Hus's Mur og Væg deraf bliver forraadnet, og snart ingen vil bo til Leje hos ham. Han havde ofte klaget baade til Politimesteren og til Vice-Kommandanten Oberst Frank; men de kunde ikke blive enige om, hvem Pladsen tilhørte. Sagen blev sendt til Politi- og Kommerce-Kollegiets Erklæring,¹⁾ og Kongen traf derefter ved et Reskript til Magistraten²⁾ den Afgørelse, at »saasom ingen kiender sig ved denne Plads, og den maa være publico tilhørende«, skal den brolægges og beholdes til en Allarmplads, som især er fornøden ved høje Officerers Ligbegængelse. Dette Reskript har endnu i vor Tid spillet en Rolle under de langvarige Forhandlinger mellem Kirkens Bestyrelse og Magistraten, som omsider i 1906 førte til et Forlig, hvorved Kirken fik Raadighed over Arealet, saa at den nye Præstebolig har kunnet opføres her.

SENERE FORANDRINGER. Garnisons Kirke har i det store Hele beholdt det Udseende, som den fik ved Opførelsen under Frederik IV. I Tidens Løb har naturligvis talrige Istandsættelser fundet Sted; men der vil ikke være nogen Anledning til at omtale disse her, undtagen i de Tilfælde, hvor de har medført kendelige Forandringer i Kirkens Ydre eller Indre.

Det som giver det indre dets karakteristiske Præg, er de store, dybe Pulpiturer, som er bygget op til Væggene i to Stokværk baade i Hovedskibet og i Korsfløjene (se Afb. 17). Det gjaldt jo om at skaffe Plads til den talrige Garnison, »som alle Helligdage ved Commando af de saa kaldede Kirkeparaders Mandskab bringes til Kirke, hvor hvert Regiment har sin anviste Plads i Kirken at sidde paa under Gudstjenestens Holdelse. De Herrer Officerer have ogsaa deres visse indelukte Stole.«³⁾ Kirken har ca. 1600 Siddepladser. Skønt den før 1804 ikke var Sognekirke, søgtes den dog af »en anseelig Del Stands- og borgerlige Personer, som have lejet sig Stolestader her i Kirken.«³⁾ Der var ansat baade en dansk og en tysk Præst, og Gudstjenesten holdtes skiftevis paa Dansk og paa Tysk, et Forhold som bestod indtil 1819, da den tyske Del af Garnisonen blev hen-

1) Bilag 17. 2) Bilag 18. 3) Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse II.

vist til Frederiks tyske Kirke paa Christianshavn (nu Christianskirken).¹⁾

Pulpiturerne har sandsynligvis i Frederik IV's Tid været stafferet i forskellige Farver. Men den Farveglæde, som er saa udpræget i Renæssancetiden og, om end i mindre Grad, i den ældre Baroktid,

21. Garnisons Kirke, set fra Bredgade.

blev fra Midten af det 18de Aarhundrede afløst af en følsom Sky for stærke Farver. Tidens Modifarver var nu matgrønt og perlegraat, og saaledes blev ogsaa Pulpiturerne i Garnisons Kirke i 1772 »meget smukt nyopmalet perlefarvet«. Samtidig blev der ved de tre Hovedindgange opsat »afdelte Indretninger, som forekomme den forhenværende stærke Vindfang og Træk«. ²⁾

De største Forandringer ved Kirkebygningen skete i 1860, da den gennemgik en større Istandsættelse under Ledelse af den senere Stadsbygmester, Architect N. S. Nebelong. Der blev ved den Lejlighed indlagt et Varmeapparat, hvilket gik ud over den gamle

¹⁾ Danske Kanc. Resol. 1/9 1819. ²⁾ N. Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse II.

hvælvede Begravelse under Choret. Vi har set, at Pelli i sin Kontrakt havde forpligtet sig til at bygge »ein gemauertes Gewölbe unter dem Chor zu Begräbnissen«; ifølge det ældste Inventarium fra 1720 bestod den af »3de Gewelber«, som fik Lys fra 6 Vinduer med Jerntraad for (se Afb. 19). I den ene er Kommerceraad Hans Benzons

22. Garnisons Kirke, set fra Øst. Fot.

og hans Hustrus Marmorkister nedsat og foran denne Hvælving er der to Jerndøre i Jern-Gitterværk med Benzons Navn og Vaaben og med Laas for. En Trappe af Fyrretræ førte tidligere ned til Gravhvælvingen.

Af Hofmans »Foundationer« erfarer vi, at ogsaa flere fornemme Officerers Lig er blevet bisat i Hvælvingen, og ad anden Vej er det oplyst, at Generalmajor og Generalbygmester Lauritz Thuras Enke Christiane Marie, f. Kiærskiold i 1760 blev bisat i den Herre Zebaots Kirke i »den gewölbte Begravelse«.¹⁾ Men ved Varmeapparatets Indlæggelse maatte disse Kister fjærnes; kun Hans Benzons og Hustrus

¹⁾ Adresseavisen 1760, Nr. 23.

Marmorkister blev staaende i den nordlige Hvælving, da han til Gengæld for, at han skænkede Kirken den store og kostbare Altertavle, havde betinget sig, at de skulde staa urørt til evig Tid. De to andre Hvælvinger og en smal Gang foran dem er helt optaget af Varmeapparatet og det tilhørende Kulrum. Varmeapparatet er i 1886 blevet forbedret, da Kirken atter fik en stor Reparation under Ledelse af Bygningsinspektør Architect Ludvig Knudsen. Adgangen er nu ad en udvendig Kældernedgang.

Det er ogsaa Nebelong, der har sat et Ovenlys i Taget over Choret, hvad man helst ikke maa lægge Mærke til, da det ikke ser godt ud udefra; men det har naturligvis sin Betydning, at der blev skaffet et bedre Lys i det altfor mørke Chor. Endelig har Nebelong tilbygget de to Sakristier i Hjørnerne mellem Korsfløjene og Choret. Der var tidligere opdelt to smaa Rum i Choret paa begge Sider af Alteret til Sakristier (Skriftestole); disse benytttes nu paa anden Maade. De to nye Sakristier er lyse og meget rummelige; det ene benytttes tillige som Forsamlingslokale for Kirkens Bestyrelse, det andet til Konfirmationsundervisning.

Nebelong blev temmelig haardt angrebet for sin Restaurering af en Indsender i »Fædrelandet«,¹⁾ hvis Ukyndighed dog gjorde det let for Architecten at gendrive de fleste af Klagerne. Der blev bl. a. anket over, at Sakristiernes Tage overskærer Vinduerne i Koret; men Nebelong hævdede, at dette netop var det rigtige; thi hvis han havde givet Sakristierne samme Højde som Kirkens Mure, vilde Korsformen ikke mere træde tydeligt frem. I vor Tid har man haft Grund til at rette en anden Anke mod de to Tilbygninger, nemlig at de er for let bygget og ikke godt fundamenteret. For nogle Aar siden har man maattet ombygge den ene, da den truede med at styrte sammen.

I det ene af Hjørnerne var der tidligere en Indgang til Choret; denne maatte lukkes, da Sakristierne blev bygget, og Nebelong har derefter indsat den Dør, som nu sidder i Midten af Chorgavlen. Dens Indfatning er formet som de gamle Døres ved Korsfløjens Gavle.

L. Knudsens Istandsættelse i 1886 har ikke sat stærke Spor i det Ydre. Dog maa det omtales, at Taarnet, som tidligere kun havde en Jernstang med Kors og Fane ovenpaa den lille runde Kuppel, nu fik

¹⁾ 18. Juli 1860; Nebelongs Svar i samme Blad 21. Juli.

et lille Spir. Det maa paaskønnes, at man ikke gik videre i Retning af at bygge Spir paa Kirken, hvis strænge og simple Architektur ikke vilde harmonere med et prangende Spir. I Enevældens Glanstid tænkte man anderledes. Thura skriver i »Hafnia hodierna« (1748): »Det meste, som fattes til at forøge denne Kirkes udvortes Anseelse, er et Spir paa Taarnet, hvormed man formoder, at det snart bliver forsynet, allerhelst Kirken selv har saa store Midler, at den kand udrede de dertil udfordrende Bekostninger.« Thura har nok selv haft Lyst til at bygge et Spir paa Garnisons Kirke; det var netop i disse Aar, at han byggede Spirene paa Frue Kirke og paa Frelsers Kirke paa Christianshavn.

Jerngitteret, som omgiver Kirkepladsen er opsat i 1853;¹⁾ tidligere var der en Mur med Port, som det ses paa Eckersbergs Tegning fra 1806 (Afb. 18).

¹⁾ C. Rothe: Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Historie 1854.

III. KIRKENS INVENTAR

ALTERNATIVEN. Kirkens Opførelse var ved Kongens og Kommandantens forenede Bestræbelser lykkelig bragt til Ende i 1706; men til at udstyre den med et passende Inventar synes der ikke at have været Midler til Raadighed. Man hjalp sig i Begyndelsen saa godt man kunde med det gamle Inventar fra Kirken paa Amalienborg. Den ældste Inventarieliste fra 1720 giver i den Henseende gode Oplysninger.¹⁾ Alteret beskrives saaledes:

»En med forgyldt Læder overtrukket Altertavle med en forgyldt Træ-Krone og Høyløvlig Ihukommelse Dronning Sophiæ Amaliæ Navn over; kommer fra den gamle Amalienborg Kirke. Udi Alter-Tavlen er et Skilderie om Paaske-Lammet fra bemeldte Kirke. Alteret er klædt med et gammelt Alter-Klæde af Columbin-Atlask med Sølv-Blommer (Blomster) udi«.

Først i 1724 fik Kirken den kostbare Altertavle af norsk Marmor, som var en testamentarisk Gave af den foran nævnte Kommerce-raad Hans Benzon.²⁾ Den var et Værk af Billedhuggerne Diderik Gercken og Just Wiedewelt, Fader til den berømte Billedhugger Johannes Wiedewelt. Hans Benzon havde været Renteskriver (Kontorchef) i Rentekammeret, men var tillige stor Godsejer, Herre til Sohngaardsholm, Juellund, Vesterladegaard og Kjellerup, og meget velhavende. Han døde den 12. Marts 1715, men før sin Død havde han for 500 Rdl. købt det foran omtalte Begravelsessted i Hvelvingen under Choret, og tillige havde han »udi mange got Folks presence« gjort det Løfte, at han vilde skænke Kirken en Altertavle af 4000 Dalers Værdi paa Betingelse af, at Hvelvingen, hvori hans og hans Hustrues Kister blev sat ned, skulde være urørt til evig Tid.

¹⁾ Bilag 22. ²⁾ D. biogr. Lex. II, S. 73.

23. Altartavlen. Fot.

Dette forestillede General Schönfeldt¹⁾, som nu var Kommandant i København og altsaa Kirkens Patron, i en Memorial, hvori han til-

¹⁾ D. biogr. Lex. XV, S. 439.

lige kunde meddele, at Hans Benzon endog havde bestilt Modellen og staaet i Akkord med en, som samme Tavle skulde forfærdige.¹⁾ Sagen var dog ikke formelt i Orden ved Benzons Død, og Arvingerne vilde ikke uden videre udbetale Pengene. Efter Generalens Forslag udnævnte Kongen saa ved et Reskript af 29. April 1715 Etatsraad og Præsident i København Johannes Christensen Meller og Kancelliraad Hans Scavenius til Kommissarier for at afgøre mulige Disputer med Arvingerne om Hans Benzons »Løfte og legatum«. Kommissionsdommen faldt ud til Fordel for Kirken, og efter at Kongen den 17. August 1716 havde konfirmeret Dommen, maatte Arvingerne udbetale de 4000 Rdl.²⁾

Marmoret blev hentet fra de Lillienkioldske Marmorbrud ved Bergen. Paa en af disse Farter indtraf den Ulykke, at den af Oberstløjtnant Lillienkiold fragtede Skipper Claus forliste paa Vejen op til Bergen tæt Norden for Tolderøen. Skibet forgik og sank med 20 Sjæle; kun en halvdød Mand bjærgede Livet og kunde berette Tidenden.³⁾ Det norske Marmor er dels graaligt, dels sort med lysere Aarer; men desuden blev der til Kapitæler, Baser og Figurer anvendt Alabast og hvidt Marmor. De to Kunstnere synes at have fordelt Arbejdet saaledes imellem sig, at Gercken udførte den arkitektoniske Del, som til Dels var almindeligt Stenhuggerarbejde, medens Wiedewelt har udført Relieffet og Figurerne. Gercken har vist haft det hele i Entreprise; efter den sidste Udbetaling i 1729 kvitterer han paa begges Vegne, »sowohl für mir(!) als dem Bildhauer«, hvormed altsaa maa menes Just Wiedewelt.⁴⁾ Paa samme Maade var Arbejdet fordelt, da de to Kunstnere et Par Aar efter (1726) forfærdigede Altertavlen til Københavns Slot, som nu staar i Helligaandskirken.

Gercken og Wiedewelt havde meget Besvær med at faa deres Betaling, da Besigtigelsen, efter at Arbejdet var færdigt, ikke faldt gunstigt ud for dem. Der var nedsat en sagkyndig Kommission til Bedømmelsen paa ikke mindre end fire Medlemmer, nemlig Generalbygmester Johan Conrad Ernst, Oberstløjtnant Elias David Häusser, der senere blev Christiansborgs Bygmester, Maleren Hinrich Krock

¹⁾ Bilag 16. ²⁾ Genpart af Dommen i Kirkeinspektionens Arkiv i Landsarkivet (Indkomne Skrivelser 1703-79, Nr. 10). ³⁾ Kancelliets Supplik. Protokol 1722 II, Nr. 144. ⁴⁾ Kirkeinspektionens Arkiv; indkomne Skrivelser 1703-79, Nr. 28.

og Billedhuggeren Johan Christoph Heimbrod. Kirkens Patron, som nu var Generalløjtnant Georg Wilhelm Hedewiger, Greve af Sponeck, indberettede i en Memorial af 1. December 1724, at han af Synsforretningen, der var sluttet den 20. November, havde erfaret, »at Arbeidet ei aldeles er reusseret eller af den Ziirlighed, som den derom sluttede Kontrakt udfordrer«. Desuden havde to af Kommissionens Medlemmer, nemlig Häusser og Krock, bagefter »forandret deres om Alter-Tavlen forhen hafte Tanker« og var fragaaet Forretningens Indhold. Som Følge deraf resolverede Kongen, at de fire Kommissarier paany skulde syne Altertavlen, baade hvad Marmorstenens Bonitet og hvad Arbejdets Ziirlighed og Dygtighed angaar.¹⁾

Der gik et helt Aar, inden denne nye Synsforretning fremkom, og imens søgte Gercken og Wiedewelt at bøde paa Manglerne, hvorefter de indgik med en »Supplique« til Kancelliet²⁾ om at udvirke en kongelig Befaling til, at Kirkens Patron skulde udbetale dem deres for-tjente Løn, »saasom de uden Fortrydelse har gjort et stykke Arbeide 2 à 3 Gange«. De er forvissede om, »at ingen af den Materie, som dem dertil er bleven given, har kundet gjøre bedre Arbeide«. De har altsaa villet undskylde sig med Marmorets mindre gode Kvalitet; men dette Standpunkt var ikke rigtig holdbart; thi Gercken havde den 2. December 1722 afgivet en Erklæring om, at Lillienkiold have leveret ham alt det Marmor, han skulde have, og at det var saa godt, som det ellers er leveret, hvorefter General Sponeck havde givet Krigsraad Wodroff Ordre til at udbetale Lillienkiold 700 Rdl., som han havde til Gode.³⁾

Den nye Synsforretning, der fremkom den 24. November 1725, var ikke gunstigere end den forrige; men den giver nøjere Oplysning om, hvori Manglerne bestod. Der var ikke noget at udsætte paa Stenhuggerarbejdet eller paa den arkitektoniske Del af Tavlen, ej heller paa det dertil anvendte Marmor; men Billedhuggerarbejdet fandtes ikke forsvarligt. Heimbrod, som var Kommissionens Sagskyndige paa dette Omraade, havde imidlertid erklæret, at Manglerne kun kunde afhjælpes ved at gøre hele Arbejdet om igen, hvilket foruden Marmoret vilde koste ca. 940 Rdl. Desuden var der følgende

¹⁾ Bilag 20. ²⁾ Kancelliet Supplik. Protokol 1725 II, Nr. 428. ³⁾ Kirkeinspektionens Arkiv: indkomne Skrivelser 1703-79, Nr. 13.

Mangler: Gibset var udfaldet af nogle Fuger, Altergulvet var ikke saa godt sammenføjet, som Stenhuggeren i Kontrakten havde forpligtet sig til, og et Stykke Gevand øverst paa Tavlen var gjort af Gibs i Stedet for af Marmor, hvilket kunde foraarsage Ulykker. I det kongelige Reskript til Grev Sponeck¹⁾ forlanges det, at de sidstnævnte Mangler skal afhjælpes, inden Stenhuggeren og Billedhuggeren faar deres Penge udbetalt. Billedhuggerarbejdet skal derimod blive, som det er; men der skal afkortes 200 eller 300 Rdl. i Betalingen. De maa selv komme til Rette med Lillieskiolds Arvinger om, hvem der har Ansvar for Manglerne ved Marmorarbejdet. Hvorledes disse Forhandlinger endte, ved man ikke; men de maa have været langvarige; thi først den 15. September 1729 fik Lillieskiolds Arvinger den sidste Udbetaling, og samme Dag kvitterer Gercken for sig og Wiedewelt.²⁾

Naar man vil gøre sig Rede for Altertavlens kunstneriske Kvalitet, maa man sammenligne den med andre Altertavler fra samme Tid, og man kommer da til det Resultat, at den har den samme Egenskab som Kirken selv, nemlig at den repræsenterer en Stil, som var ved at gaa af Mode. I disse Aar var Alteret i Frelsers Kirke under Arbejde efter Tegning af den foran omtalte svenske Architect Nicodemus Tessin. Det er en ganske anderledes storslaaet Komposition, skabt i den italienske Baroks Aand under stærk Paavirkning af den berømte Billedhugger Bernini. Gercken kom selv i 1725 til at arbejde med paa dette Alter, og da han næste Aar sammen med Just Wiedewelt udførte Altertavlen til Københavns Slot, fik den i nogen Grad et Præg af Tessins Stil.³⁾ I Garnisons Kirkes Altertavle er der derimod intet Spor deraf; den lidt smaalige Opdeling i mindre Felter ved Søjler og Pilastre gaar tilbage til Renæssancetidens Altertavler, som man har et godt og nærliggende Eksempel paa i den udskaarne Tavle i Holmens Kirke, der ca. 60 Aar tidligere var forfærdiget af Abel Schrøder den yngre. I Figurerne er der dog maaske nogen Tessinsk Paavirkning, særlig i Relieffet med Korsfæstelsen. Der er udtryksfuld Bevægelse i Legemerne og »Blæst« i Foldekastene. Det gælder mindre de to store Figurer, hvoraf den ene bærer Kors og Kalk, den anden et brændende Hjærte, symbolske Fremstillinger af

¹⁾ Bilag 21. ²⁾ Kirkeinspektionens Arkiv; indkomne Skrivelser 1703-04, Nr. 28.

³⁾ Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, S. 155.

Troen og Fromheden. I de to knælende Engle ved Tavlens Overdel er der en smuk Linjevirkning. Allerøverst er en smuk, i Marmor udhugget Musling; men den er nu dækket af en Sol i forgyldt Plade.

Ved Bedømmelsen af Tavlens kunstneriske Værdi er der endnu et Forhold, som maa tages i Betragtning. Selv om man med Sikkerhed tør antage, at den arkitektoniske Del er udført af Diderik Gercken, er det ikke givet, at det er sket efter hans egen Tegning. Af General Schönfeldts Memorial faar man den Oplysning, at Hans Benzon før sin Død i 1715 havde bestilt Modellen — hvormed kan menes en Træmodel eller en Tegning — og derefter gjort Akkord med en Stenhugger. Og i Gerckens og Wiedewelts Supplik fra 1725 tales der ligeledes om »den dem givne Model«. Det tyder nærmest paa, at Tegningen er af en anden Kunstner, maaske en Architect; eller ogsaa er den gjort efter et eller andet udenlandsk Forbillede, som man kendte af Kobberstik; det var paa den Tid en meget almindelig Fremgangsmaade. Alteret er forbundet med Chorets Gavlmur ved to Portaler med Marmorbuster af Hans Benzon og hans Frue.

I Choret hænger fire Malerier, som vist alle har tilhørt Kirken fra gammel Tid. Intet af dem er nævnt i Inventariet fra 1720; men det ene har dog paa Rammen denne Inskription: »Anthoni Günther Muhl hat dieses gegeben Anno 1717«; det forestiller Korsfæstelsen. Paa Rammen af det andet, der hænger lige overfor og forestiller Opstandelsen, staar: »Gott zu Ehren hatt — dieses gegeben 1722«; i Stedet for Navnet er der blot et Ornament; Giveren har villet være anonym. De to andre, som hænger inderst i Choret, er noget mindre; de forestiller Gravlæggelsen og de hellige tre Kongers Tilbedelse. Det er muligvis dem, der omtales i Partikulærkassens Regnskab for 1706; Maleren Wilken Riboldt fik den 17. Juli 25 Rdl. 1 Mk. for at have repareret to Skilderier, der før var paa Rosenborg, men nu af Kongen var skænket til Garnisons Kirke. Det maa dog bemærkes, at de er ret forskellige og ikke tilhører samme Tid og Malerskole. Et femte Maleri, Nedtagelsen af Korset, er ophængt i nordre Korsarm. Det er i 1924 skænket af Pastor Olfert Ricard, der selv havde modtaget det som Gave paa en Rejse i Finland.

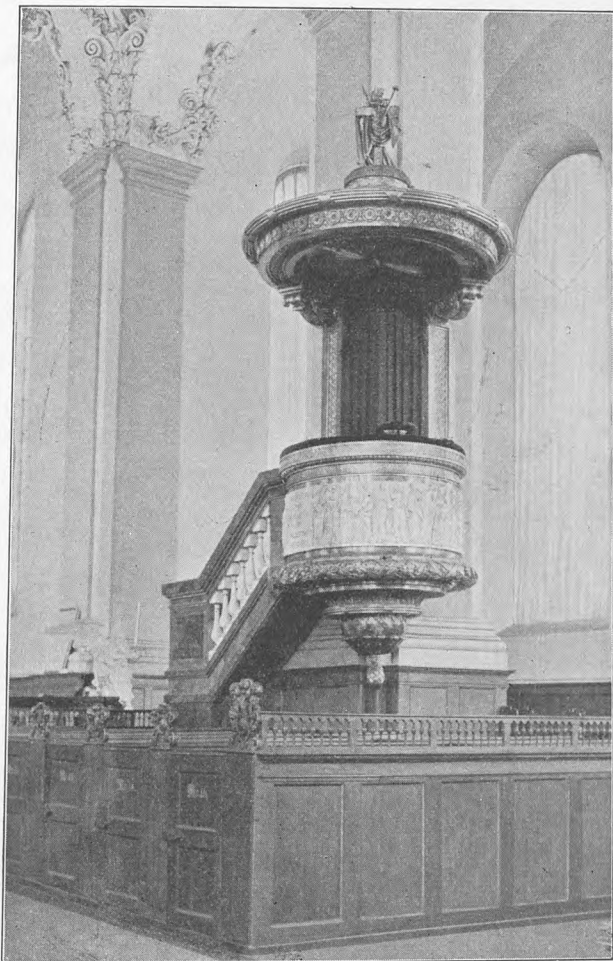
PRÆDIKESTOLEN. Indtil 1772 havde Kirken en Prædikestol »af udskaaren Træ-Verck malet og forgyldt med tilhørende forgyldte

24. Prædikestolen. Fot.

Himmel fra Amalienborg«, som det hedder i det gamle Inventar fra 1720. Den nye Prædikestol blev opstillet paa samme Sted i Kirken, men paa en noget anden Maade. Herom fortæller N. Jonge

i sin »Københavns Beskrivelse« følgende: Til den forrige Prædike-
stol, der havde staaet i Slotskapellet paa Amalienborg og bar Kong
Frederik III's og Sophie Amalies Navnetræk, var Opgangen fra

25. Prædikestolen i Frelsers Kirke.

Kirkegulvet i Choret; men i 1772 blev denne Prædikestol borttaget, da man holdt for, at den burde staa noget højere, for at Præstens Røst bedre kunde høres. Medens Prædikestolen var nedbrudt, blev Prædikenen holdt i Chordøren. Den nye Prædikestol blev sat omtrent 3 Kvarter højere op og en anden Opgang anlagt gennem det første Pulpitur. Den blev indviet den første Søndag i Advent Aar

1772 af Kirkens daværende danske Sognepræst, Hr. Christian Michael Priebst.

Den nye Prædikestol er i en smuk og ren Klassicisme, ganske forskellig fra de kantede, stærkt udskaarne Barok-Prædikestole, som man ser i de andre Kirker i det gamle København. Det eneste Sted, hvor man finder noget lignende, er i Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn. Begge Steder er Stolen cirkelformet i det vandrette Snit, Lydhimlen ovenover ligeledes. Der er ingen Overlæsselse med Dekoration, kun stilfulde Bladornamenter paa Rundstaven for neden og lidt Udsmykning efter antike Mønstre paa andre fremtrædende Led. I Frelzers Kirke er Stolens Runding smykket med et Relief, forestillende de tolv Apostle; i Garnisons Kirke er der blot en Medaillon med en Figur i Relief, der symboliserer Troen. Men Stilen er som sagt den samme og peger tilbage til vor Klassicismes Glansperiode, da C. F. Harsdorff var den ledende paa Bygningskunstens Omraade. Om Prædikestolen i Frelzers Kirke ved man bestemt, at den er et Værk af Harsdorff; om vor Prædikestol har man ingen saadan Efterretning; men da den er udført paa samme Tid og opsat nogle Maaneder før det skete i Frelzers Kirke, er det klart, at der maa være en vis Sammenhæng. Selv om Harsdorff ikke personlig har givet Tegning til Garnisonskirkens Prædikestol, maa dog den, der har tegnet den, have kendt Harsdorffs Værk, maaske set det under Arbejde og taget det til Mønster.

Da Nebelong i 1860 restaurerede Kirken, gjorde han ogsaa en Forandring ved Prædikestolens Opstilling. Den »sprang tidligere længere frem mellem 4 svære beklædte Træpiller, der gik op til Lydhimlen og tog Synet fra Alteret«. ¹⁾ Nebelong flyttede Prædikestolen noget tilbage, saa at den kom i fastere Forbindelse med Pulpituret, og satte en Søjle under den som Støtte, hvilket unægtelig var en Forbedring.

DØBEFONTE. I de første 25 Aar havde Kirken ikke nogen egentlig Døbefont. Den maatte nøjes med et Tinfad og en Vandkrukke af Tin, skænket af Krigsraad Wodroff. Inventariet fra 1720 nævner desuden »et gammelt Slagbord fra Amalienborg«, hvorpaa formodentlig Tinfadet stod, og »et hvidt Damaskes Haandklæde fra be-

¹⁾ Nebelongs Artikel i »Fædrelandet« 21. Juli 1760.

meldte Kirke«. Først i 1731, da Københavns Slot blev brudt ned for at give Plads for det nye Christiansborg, skænkede Kong Christian VI den Døbefont, som havde staaet i Slotskirken, til Garnisons Kirke. Den var af sort Marmor og var lavet af Billedhugger Ehbisch faa Aar tidligere, da Frederik IV lod det gamle Slot ombygge. Den var først bestemt til Slotskirken paa Fredensborg; men da den var færdig, blev den efter Kongens Ønske anvendt paa Københavns Slot, hvorefter Ehbisch lavede en ny af Egetræ til Fredensborg.¹⁾ Naar det som Regel angives, at den gamle Døbefont i Garnisons Kirke stammede fra Slotskapellet paa Amalienborg, beror det altsaa paa en Forveksling med Kirken paa Københavns Slot.

I Kirkens første Tid foregik Daabshandlingen midt i Kirken lige udfør Prædikestolen; men i 1730, altsaa umiddelbart før Kirken fik Marmor-Døbefonten fra Københavns Slot, blev det Indelukke indrettet, hvor Fonten nu staar, i Hjørnet Syd for Taarnet.

Samtidig blev der i dette Rum ophængt et stort Maleri, forestillende Christi Daab, som daværende Kirkeværge, Stadsmajor Abraham Christian Willarst, senere Kommandant i Trondhjem, havde »ordineret«, og bestilt hos Maleren J. J. Ziesenis.²⁾ I F. Thaarups lille Bog om Garnisons Kirke fra 1833 beskrives det som »et stort, nu fordærvet Maleri« med en ulæselig tysk Indskrift. Det nævnes dog endnu i 2. Udgave af Traps »Danmark« (1906); men er nu fjærnet.

Den nuværende Døbefont, som er af graaligt, vistnok norsk Mar-

26. Døbefonten. Fot.

¹⁾ Partikulærkamrets Bygningsregnskab 1726, i Rigsarkivet. ²⁾ N. Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse II.

mor, røber ved sin Stil, at den stammer fra Klassicismens Tid. Dens Ornamentter stemmer temmelig nøje med Prædikestolens; den maa dog være noget senere end denne; thi N. Jonge, som døde 1789 og i sine sidste Aar skrev den anden Del af »Kjøbenhavns Beskrivelse«, som han ikke naaede at faa udgivet, kender kun den ældre Døbefont.

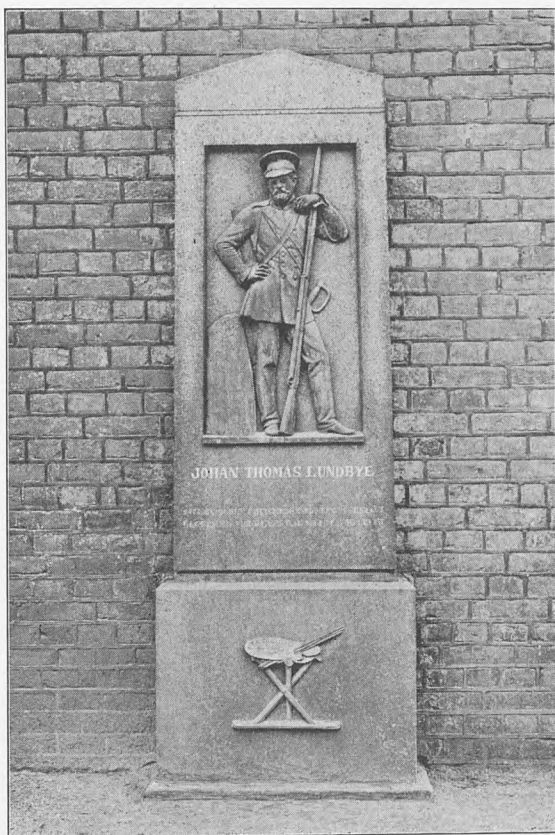
ORGELET. Kirkens ældste Orgel var et mindre Værk paa 6 Stemmer, som var »indrettet og betalt« af Organisten, Mr. Breitendich. Den 4. December 1722 blev der sluttet Kontrakt med Orgelbyggeren Lambert Daniel Karsten om et nyt Orgelværk, som blev færdigt i Løbet af 2 Aar og overleveret Organisten den 20. Januar 1725.¹⁾ Det er senere adskillige Gange blevet ombygget eller istandsat. N. Jonge fortæller, at Orgelværket var »ganske nyt ombyggt i Kong Christian den Sjettes Tid«; det var »stort og zirligt, har en behagelig Klang og af alle Kjendere holdes i høj Agt«. I Aaret 1825 fik det ved Orgelbygger Demant en Hovedreparation, som kostede 1200 Rdl.²⁾ Aarstallet 1860, som staar for neden paa Balustraden, betegner ligeledes en større Istandsættelse, og for et Par Aar siden maatte Værket atter gøres i Stand, da det var blevet beskadiget af Vand fra et sprunget Vandrør. Under alle Omskiftelser har man dog ladet Kong Frederik IV's Navneciffer blive staaende i den øverste Del af Træværket.

LYSEKRONERNE. I 1720 havde Kirken kun to Lysekroner, hvoraf den største, med 20 Arme, var skænket af Vagtmesterløjtnant Henrik Portuns Enke Maria Elisabeth Brøchner. Den mindre, med 8 Arme, var skænket samme Aar »af en ubekendt Ven«. Saaledes melder Inventariet fra 1720. Mærkeligt nok siger Jonge, paa hvis Tid der var 6 Lysekroner, at en af dem var skænket af Købmand og Løjtnant ved Borgerskabet Anders Andersen Rielf i Aaret 1713. En tredje var givet af Kirkens første danske Sognepræst Magister Knud Tommerup. Nu er der 7 Kroner, nemlig foruden den store 20-armede 3 med 8 og 3 med 16 Arme.

KLOKKERNE. Kirken har fra den ældste Tid haft 3 Klokker med Jernhamre til Fuldslag og Kvarterslag; men det var ikke de samme som den nu har. Den største og den mindste var støbt i København 1706 og havde Indskriften: »GLORIA IN EXCELSIS DEO« med

¹⁾ Kirkeinspektionens Arkiv; indkomne Skrivelser, Nr. 12 og 21. ²⁾ Fr. Thaarup: Garnisons Kirke og Kirken i Citadellet Frederikshavn. 1833.

Frederik IV's kronede Navnetræk. Den mellemste var en gammel Klokke »med Rune-Bogstaver paa«, kommen fra Sønderborg Slot. Med Rune-Bogstaver menes formodentlig gotiske Frakturbogstaver. Senere fik Kirken nye Klokker, støbt af Klokkestøber Holzmann i

27. Maleren J. T. Lundbyes Mindetavle.

1725, 1747 og 1756. Af disse er nu kun den største tilbage; den har Indskriften: »Me fecit Friderich Holzmann Hauniæ 1725«. Paa den næststørste af de nuværende Klokker staar: »Støbt af H. Gamst og H. C. Lund Kjøbenhavn 1852«; og paa den mindste: »Støbt af D. C. Herbst Hofklokkestøber 1794. Gud allene Æren«. ¹⁾

MINDESMÆRKER. Til Slutning skal som hørende til Kirkebygningen omtales de to smukke Broncerelieffer, som er indmuret i

¹⁾ Brev til F. Uldall i Nationalmuseets Arkiv.

den ydre Mur imod St. Annæ Plads. De er sat til Minde om to af vore mest berømte Malere, C. W. Eckersberg (1783—1853) og J. T. Lundbye (1818—48), og det er Værker af to lige saa berømte Billedhuggere, J. A. Jerichau og H. V. Bissen. Særlig det første, som er sat af Kunstforeningen i 1857, er en indtagende Skildring af den gamle Professor og to af hans Elever, hvori man vist maa se idealiserede Fremstillinger af Malerne Christen Købke og J. T. Lundbye. Monumentet over Lundbye viser ham som Soldat i 1848, da han fandt Døden ved et Vaadeskud i Bedsted i Sønderjylland.

Inde i Kirken findes kun eet Monument, et Relief i Gips med Portræt af Biskop Balle af Billedhuggeren Theobald Stein, opsat i 1894 til Minde om Bibellæsninger, som han 100 Aar tidligere havde holdt i Kirken.

28. Maleren Eckersbergs Mindetavle.

BILAG

BILAG

BILAG 1.

1689, 10. Juni. For en plads, Drs K. M. lod kiøbe af kammerjunker Lercke til dend holl. kierke, 1000 r.

E. Marquard; Kongelige Kammerregnskaber, S. 363.

(Ifølge O. Nielsen; Kjøbenhavns Beskrivelse og Historie V, S. 41 var Købet sluttet den 18. December 1688).

BILAG 2.

1693, Januar. Den 24 resolverte jeg, at naar Amalienburgs kirke bleff ned brut, da at giffue materialierne til en garnison kirke, efter gl. Schackis begering.

Christian V's Dagbog, udg. i Geheimearchivets Aarsberetninger VI, S. 343.

BILAG 3.

1697, 17. August.

Til Dr. Henrich Bornemann.

Chr. V. Vor Bevaagenhed tilforn. Saasom Vi ved Voris dend 6. April Anno 1689 allernaadigst gifne Resolution haver skienket og givet den Hollandske Lutherske Menighed her i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhafn til een Kirkes Opbyggelse een her sammesteds udi Adelgaden og Dronningens Gade liggende Plads efter det derpaa udgifne Skiødes videre Formelding, oc Vi allernaadigst maa fornemme, at med samme Kirkes Bygning ei endnu nogen Begyndelse skal være giort i Henseende til dend her værende ringe Meenighed, som ei skal kunde formaa det af Sted at komme; Saa have Vi nu allernaadigst for got befunden bemelte Plads til een

Garnisons Kirkes Opbyggelse at lade bruge, hvorimod Vi allernaadigst ville vere betenkt paa, forskrevne Hollandske Lutherske Meenighed, naar den bliver af den storlighed og efne, at dend een egen Kirke behøver og kand formaa, med een anden Platz i Steden igien at lade forsiune. Thi er Voris allernaadigste Villie oc Befaling, at Du dend Hollandske Lutherske Meenighed sligt strax forstendiger, saa oc til dend Ende forbemelte Skiøde med Vores derpaa gifne allernaadigste Resolution fra dennem fodrer oc Os allerunderdanigst tilstiller, Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Dig Gud.

Sjællandske Tegnelser, L. 321-22; trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium VII, S. 512.

BILAG 4.

1697, 13. September. Kiøbenhafns Garnison gavebrev paa en plads at bygge en Kirke paa.

Chr. V. Giøre alle vitterligt: at Vi af sær Kongel. Mildhed oc Naade allernaadigst haver skienket oc givet, saasom Vi oc herved skienker oc giver Gvarnisonen her i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhafn oc Christianshafn til en Kirkes opbyggelse een udi St. Annæ Qvarkeer her udi Staden beliggende Plads, havendes paa dend Nordre Side Adelgaden oc paa dend Vestre Side Dronningens Gade, Jordfri Grund oc Eiendom, med tvende derpaa staaende Halftag Huuse, oc strecker sig bemelte Platz i Alen oc Maal som følger, Nemlig: udi Breden paa dend søndre Side fra den største Vaanings Sydost Hiørne-Stolpes yderste Kant langs samme Vaaning hen i Vester atten Alne oc siden langs samme Plankeverk ved Peder Andersen Bryggers Plads indtil Dronningens Gade fem oc fyrgetyve Alne, gjør Tre oc Tresindstyve Alne; Længden langs Dronningens Gade halffierdsindstyve oc Otte Alne, Et Quarteer; Breden langs Adelgaden To og Tredsindstyve Alne, tre Quarteer, fire Toll, oc Længden fra den østre Arm fra Adelgaden langs Claus Byszings Plads indtil forbemelte største Vaanings Syd-Ost Hiørne-Stolpe halffierdsindstyve Syv oc Een Half Alen, fire Toll; derforuden Platzen med et Plankeverk rundt om paa alle sider indhegnet oc Gaderne brolagde, Hvilken forskrefne Platz saaledes som meldt er,

til een Gvarnisons Kirkes opbyggelse skal bruges oc anvendes; forbydendes etc.

Friderichsborg dend 13. September 1697.

Sjæll. Registre XXXIX, S. 347—48, Nr. 155.

BILAG 5.

1697, 20. September.

Til Rentekammerets Tilforordnede.

Chr. V. Vor synderlig Gunst tilforn. Vide maa I, at Vi til een Garnisons Kirkes opbyggelse i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhafn allernaadigst haver skienket oc givet alle de Materialier af Kaaber, Steen, Tømmer og alt andet, hvad Nafn det oc have kand, som ved Kirkens paa Amalienborg oc dend derpaa stødende Bygning des Afbrydelse deraf baade ind- oc udvendig kand komme. Thi er Voris allernaadigste Villie oc Befaling, at I saadan Anordning giører, at naar fornefte Kirke paa Amalienborg og den derpaa stødende Bygning bliver afbrudt, alle de deraf kommende Materialier, som før er meldt, vorder strax paa Os elskelig Hr. Hans Schack til Stolzenborg, Prolwitz, Blankensee og Dorn, Ridder, Vores General Lieutenant af Infanteriet, Commandant i bemeldte Kiøbenhafn oc Citadellet Friderichshafn oc Oberste over et Regiment til Fods, hans Ansøgning til forberorte Garnisons Kirkes Bygnings fornødenhed følgagtig. Derefter I Eder allerunderdanigst haver at rette. Befalendis Eder Gud.

Sjæll. Tegnelser, L. 347—48, trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium VII, S. 515.

BILAG 6.

1697, 9. Oktober.

Til Johannes Christensen, Raadmand i Kiøbenhavn.

Chr. V. Vor Naade tilforn. Saasom Vi allernaadigst have resolveret, at der skal opbygges een nye Kirke i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhafn for Garnisonen sammesteds, saa er Vores allernaadigste Villie oc Befaling, at Du Dig samme Kirkes Bygning strax antager oc dend efter dend derpaa af Os allernaadigst approberte Afritzning (som Os elskelig Hr. Hans Schack til Stolzenborg, etc., Dig haver at tilstille) forsvarligen beforder oc forestaar, til

hvilken Ende Vi allernaadigst have anbefalet bemelte Hr. Hans Schack at giøre Dig Anvisning paa de Materialier, som Vi dertil allernaadigst haver skienket; Saa ville Vi oc allernaadigst, at Du, hvis Pengebøder som Vor Frelser Kirke i Christianshafn enten i Vores høyeste Ret eller andensteds, at regne fra 1. Juli sidst afvigt oc indtil 1700 Aars Udgang, kand blive tilkiendt, eller efter Voris Ordre dertil vorder leverit, skal anvende til at indkiøbe Materialier for til forskrevne Garnisons Kirkes Bygning, oc at Du behørig Regnskab for indtægt oc udgift i Voris Danske Cancellie til hvert Nyt Aar skal indlevere, hvorfra Dig efter des befunden Rigtighed Vores egen allernaadigste Quittanz skal vorde meddelt. Herhos have Vi allernaadigst bevilget, at naar Du formedelst forberørte Kirkes Bygning kan vere i lovlig forfald, Du da for at opvarte i Raadstuen maa vere fri og forskaanet og dog lige med een af de andre Raadmænd nyde Din Andel af, hvis der kan falde. Dermed skeer etc.

Sjæll. Tegnelser L. 364—65, trykt i Kbhvns Dipl. VII, S. 516—17.

BILAG 7.

1697, 9. Oktober.

Til General Lieutenant Hr. Hans Schack.

Chr. V. Vor s. G. t. Vide maa Du, at Vi allernaadigst haver befalet Os elskelig Johannes Christensen, Raadmand i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhafn, at antage sig dend nye Kirkes Bygning for Garnisonen her sammesteds oc dend efter dend derpaa af Os allernaadigst approberte Afritzning (som Du hannem haver at tilstille) forsvarligen befordre oc forestaa. Thi er Vores allernaadigste Villie oc Befaling, at Du til den Ende giører hannem Anvisning paa de Materialier, som Vi dertil allernaadigst haver skienket. Dermed skeer etc.

Sjæll. Tegnelser, L. 366, trykt i Kbhvns Dipl. VII, S. 517.

BILAG 8.

General Lieutenant Schack er d. 23 November forlovet, og General Major Cormaillon som General Lieutenant til Fods og Commandant i Citadellet og Kiøbenhavn bestilt.

Landetatens General-Kommissariats Resolutioner,
³⁰/₁₁ 1700, Nr. 117.

BILAG 9.

Allerdurchläuchtigster Grossmächtigster König
Allergnädigster Erb König und Herr.

Demnach nunmehr die Zeit, als ein Jahr und Sechs Wochen verstrichen, und also der Termin wegen ergangnen Proclamatiss der Ütersen Erben halber, ausserhalb hiesiger Reiche und Länder wohnhaften, gantzlich exspiriret, und niemand alhir sich angemeldet oder sistiret hat, auch IHRO Königl. Maitt vorlängst den mundlichen allergnädigsten Ausspruch ertheilet, das bey so als den ermangelnden Erben derer biss dato in solcher Sterbebude befindlicher Antheil, nemlich 1633 rth. $4\frac{1}{4}\beta$ (wovon zu des Krigsfiscals Salario Königl. längst ergangnen Befehle nach 200 rth. ausgeliefert worden) Der Rest 1433 rth. $4\frac{1}{4}\beta$ zu hiesiger Garnisons Kirche möchten zu heben und zu employiren seyn; Als gelanget desfalls an IHRO Königl. Maitt mein Allerunterthänigstes Gesuch, und bitten Sie nunmehr schriftlich allergnädigsten Befehl zur Hebung solcher 1433 rth. $4\frac{1}{4}\beta$ für so gemeldten Kirche mich habhaft zu machen geruhen zu wollen. Womit dessen in tiefster Unterthänigkeit erwartend bin, und ersterbe als

Copenhagen, d. 16. Aprilis Anno 1703. IHRO Königl. Mayestäten
Allerunterthänigst und gantz
gehorsamst Verpflichtester Knecht
Damas Cormaillon.

Vi have allernaadigst bevilged, at de Fiorten Hundrede Tredive og Tre Rigsd. $4\frac{1}{4}\beta$ skal employeris til en Guarnisons Kircke i Kiøbenhafn, dog at de for Rigtighed Skyld i Regenskaberne komme til Indtegt og Udgift i Voris Zahl-Cammer, huorom Os Elskelige Vores deputerede ved Financerne behørig Anstalt have at lade giøre; Gived paa Voris Kongl. Residentz udi Kiøbenhafn den 1ste May An. 1703.

Friderich R.

Landetatens Generalkommisariats Resolutioner 1703, Nr. 55.

BILAG 10.

1703, 16. Juni. Skøde fra Etatsraad Ceremonimester *Vincentz Lerche* til en kongelig Garnisonskirkes Plads paa et Hus og Vaaning

i lille Strandstræde,¹⁾ 3 Fag Hus til Gaden, 2 Lofter højt, No. 7, tilligemed en derhos beliggende Frugthave for 1000 Rdl. Kroner.

Det originale Skøde er i Kirkeinspektionens Archiv i Landsarchivet (indkomne Skrivelser 1703-79, Nr. 1). Herved ligger det af Stads-konduktør Elovius Mangor udstedte Maalebrev af 15. Juni 1703, som gengives her noget forkortet.

Foran i den sydlige Kant imod Strandstrædet 5 Al. 1 Kv.; fra samme Stræde ind imod den østlige Side til Hjørnet ved den Huk, som skyder sig bagved Hr. Etatsraads øvrige Lejevaaningers Plads 16 Al. 2 Kv.; bemeldte Huk strækker sig mod Syd 7 Al. 2 Kv.; ved den østlige Side 4 Al. 1 Kv. 3 Tom.; fra Hjørnet af Etatsraad Lerches Grund udenfor bemeldte Huk til Kongel. Mayts Plads, som forhen under Amalienborg Have har været beliggende imod Syd 17 Al.; fra Etatsraadens øvrige Grund imod Strandstrædet til Muren i et Baghus ved andre hannem og tilhørende Lejevaaninger i Norgesgade beliggende langs den østlige Side imod Høybemeldte Hans Kongel. Mayts Plads 115 Al. 1 Kv.; fra Strandstrædet ind ad Vaaningen ved den vestlige Side til Hjørnet af Hr. Etatsraads øvrige der beliggende Vaaningers Plads 17 Al. 2 Kv. 3 Tom.; fra samme Hjørne hen til Hans Garben Kræmmers angrændsende Grund i den søndre Kant 29 Al. 2 Kv.; fra Hr. Etatsraads Lejevaaningers øvrige Plads imod Strandstrædet langs Hans Garbens og Christopher Troelsens Ejendomme til Plankeværket, som staar opsat bagved Hr. Etatsraads Lejevaaninger, som forbemeldt ud til Norgesgade er beliggende, ved den vestlige Side 104 Al. 3 Kv. 3 Tom.; bagtil i den nordlige Kant fra Christopher Troelsens Ejendom langs benævnte Plankeværk imod Hr. Etatsraads Lejevaaninger sammesteds til det Huk, som befindes ved Enden af samme Plankeværk 34 Al. 1 Kv. 4 Tom.; bemeldte Huk strækker sig udi Dybden 2 Kv., fra Stolpen af ermeldte Plankeværk fremdeles bagtil i den nordlige Kant 6 Al. 3 Kv. 2 Tom.

Grundtakst Contingent herpaa forbliver 220 Rdl.

Læst paa Khavns Byting og protokolleret 25. Juni 1703.

Fremvist i Khavns Bytings Ret 21. August 1730, da indbemeldte Hus blev Povel Bentsen tilskødet.

¹⁾ I ældre Tid kaldtes St. Strandstræde for Lille Str. og omvendt.

BILAG 11.

1703, 21. Juni.

CONTRACT

welchen der Hr. General Lieutenant und Commendant der Königl. Residence Copenhagen und Citadel Friderichshafen Herr Damas de Cormaillon, Ritter, mit dem königl. architecte militaire Mons. Dominique Pelli, in Beyseyn des hiesigen Vice-Commendanten Herrn Obristen Hirschnack, Herrn Stadt Major Fabricius und hiesiger beeden Garnison Priester, Hr. Magister Knut Timmerup und Hr. Elias Jacobi, auch Guarnison Auditeur Wodroff folgendergestalt wegen Aufbauung einer neuen Guarnison Kirche geschlossen.

Ermelter Mons. Dominique Pelli nimbt hiemit über sich, hier in Copenhagen an dem Orth, ohnweit Amalienburger Garten, so ihm soll angewiesen werden, eine neue Kreutz-Kirche mit seinen Kosten von Grund auf, nach beygehenden Abriss aufzubauen, da dan

1) die gantze Längde der Kirchen 120 Fuss, die Aussetzung der Kreutzlinien 20 Fuss, die Breite 40 Fuss, die Höhe über den Erd-Grund bis über die Cornice 27 Fuss, und die Mauer an solcher Kirche 3 Fuss dick seyn soll.

2) Den Grund solcher Kirchen will er mit guter Erde inwendig überall und auswendig derselben rund herum 7 a 8 Fuss breit, über den itzigen Horizont 3 Fuss verhöhen und auffüllen.

3) Das Mauerwerk will er im Fundament 4 Fuss breit gut und beständig aufführen, selbiges über die Erde mit einer Reihe gehauener Campsteinen besetzen, das eine grosse Portal mit vier Maursteinernen Pilaster doris [ch], die Basen und Capitäle daran von Bremersteinen verfertigen, item die Portale und Tritte vor den Thüren und dem Chor von Bremersteinen, ein gemauertes Gewölbe unter dem Chor zu Begräbnissen, und zwar das alles nach Anleitung des Abrisses, und will er die Mauer inwendig mit Kalk übertünchen und das Dach mit glasierten Pfannen belegen lassen.

4) Die Zimmerarbeit daran, als das Tach mit seinen gehörigen Tachstühlen, sambt dem Hängewerck und Balcken, die Cornice, Giebel, Frontons, item oben an der Kirche das Gewölbe mit guten trockenen Brettern durchgehents einzurichten und zu verfertigen.

5) Eine gantz herumgehende Pulpitur von etlichen Ständen hinter

einander mit aller Zubehör und Treppen, wie auch den Thurm mit den Glockenstühlen zu Glocken behörig und verwarlich aufzubauen und zu verbinden.

6) An Bleydeckerarbeit, die Frontone, Tachwinkel und die Thüren beständig vor Regen zu verwahren und den Thurm mit Kupfer zu bedecken.

7) An Tischlerarbeit zu der Kirchen in dem langen Ende bis an die Flügel die Bänke mit Lehnwerck, im Kreutze der Kirchen nach dem Abriss die Kirchstühle und dazu gehörige Thüren von Paneelwerck und in solchen Stühlen oder Bänken den Boden von Brettern, die Thüren-Eingang oder Balustrade vor dem Chor alles von Holtz, item eine hölzerne Bank umb das Altar für die Communicanten, item die Pulpitur-Bekleidung, die Treppen und dergleichen tüchtig zu verfertigen.

8) An Schmiedearbeit, als die Fenstern mit eisern Stangen und Zubehör zu verwahren, wie auch die Beschlage und Schlösser zu den Pforten, Stühlen, Tach- und Thurm-Lucken, item die Anckers, Bolten, eiserne starke Ständers unter die Pulpitur und ander nötiges Eisenwerck anzuschaffen.

9) An Glaserarbeit, die Fenstern umb der Kirchen herumb durchgehents mit Glas und Bley behörig einzurichten.

10) In denen dreyen Frontispicen des Königs Chifre oder Bildniss, wie es alsdann wird resolviret werden, von Bremersteinen verfertigen und einsetzen zu lassen.

11) Auf denen Frontispicen lasset er auch von Holtz runde Knöpfe setzen, auf dem Thurm aber ein eisern Kreutz oder Fahne.

12) Die Mahlerarbeit, als an den Thüren, Cornicen, Frontons, Pulpitur, Stühlen, Balustraden, Knöpfe und das Kreutz oder Fahne, und was sonst noch vorkömbt, lasset er mit behörigen Oelfarben überstreichen und theils an den Chifres, Knöpfen und Kreutz, wo es nötig ist, vergülden.

13) Das Kirchengewölbe lasset er auch mit Gibswerck nebst einer gibsernen Cornice überziehen.

14) Verpflichtet er sich auch, den Fussboden in der Kirche zu verfertigen, absonderlich die Gänge darin, auch das Chor mit Fliessen, wie auch die Zugänge nach und umb die Kirche mit Brückensteinen 10 Fuss breit zu belegen.

15) Ist er auch gehalten, das Fundament zu der Kirchen auf seine Kosten ausgraben, auch wo es nötig thut, darin Pfähle einschlagen zu lassen.

16) Dan so verpflichtet er sich das Fundament an solcher Kirche noch in diesem Sommer zu legen und fertig zu schaffen, und das so hoch, dass über der Erden die gehauene Kampfsteine gesetzt sich befinden sollen.

Für solchen vorspecificirtermassen verfertigenden Kirchen-Bau wird ged. Mons. Dominique Pelli hiemit in allem zu bezahlen versprochen sechszehen Tausend fünf Hundert Reichsthaler, und zwar folgendergestalt: 1) bey Schliessung dieses Contracts 800 Rth.; 2) zu Anfang erstkünftigen August Monats 1200 Rth. und gegen Ausgang des darauf folgenden Monaths Septembris abermahl 1000 Rth. Und sollen ihm die übrigen Gelder nachgerade, als sie werden vorhanden seyn, auch entrichtet werden; wie nun solche Zahlung erfolget, darnach will er auch verpflichtet seyn den Kirchen-Bau fortzusetzen und zu verfertigen.

Urkundlich ist dieser Contract von beederseits contrahenten eigenhändig unterschrieben und besiegelt.

Copenhagen, den 21 Junij 1703

(Segl) *Charles Damas de Cormaillon*

J. Hirschnack

E. P. Müller

J. G. Fabricius

K. Tommerup

Elias Jacobi

G. J. Wodroff

(Segl) *D. Pelli*

TILLÆG TIL FORANSTAAENDE KONTRAKT

1705, 14. Januar.

Weil vorgehendes Gebäude zu klein zu sein befunden worden, auch wegen des Thurms und denen Pulpituren eine Veränderung zu machen für rathsam befunden ist: Als ist zu dehm Ende schon im verwichenen Jahr eine neue Zeichnung sowohl vom Grunde als auch vom Profil der Kirche und des Thurms wie auch ein Durchschnitt wegen des inwendigen der Kirchen gemacht und bisher darnach gebauet worden, bis dato aber noch nicht weiter wegen des Preises der Veränderung kein gewissen Accord getroffen gewesen. Zu dehm Ende habe ich Untergeschriebener dato mit Mons. Pelli veraccordi-

ret, das er die Kirche nach denen gegäbenen Rissen in allem tüchtig und verantwortlich verfertigen, den Thurm oben mit Kupfer decken, vom Tach aber an bis am Tache der Kirchen denselben nach der Zeichnung mit eichernen Plancken bekleiden und mit Öhlfarbe dreymahl überstreichen, die vier Ecken so über dem Vierkant des Thurms bey dem Anfange des Achtecks bleiben, mit Bley belegen, die Corniche des Thurms wol mit Öhlfarbe anstreichen soll. Inwendig in der Kirchen soll nach der Zeichnung eine Pulpituhr mehr gemacht werden, vier Treppen sollen sein so nach den Pulpituren aufgehen und eine von denenselben bis ins Dach. Die Pulpituren und Treppen sollen mit guter Öhlfarbe angestrichen werden. Die Kirchtühren sollen gemacht werden von guten starken Führen Plancken und auswendig mit eichenen Brettern bekleidet, auch in- und auswendig mit Öhlfarbe gebührendt angestrichen werden. Für aller dieser geschehenen Veränderung habe ich vorgedachten Mons. Pelli, ausser was im vorgehenden Contracte demselben albereit ist versprochen und accordiret worden, noch 1500 Rth. gelobet und also für das gantze Gebäude die Summa von 18000 Rth. und zu desselben Versicherung dieses eigenhändig geschrieben und unterschrieben. Auch hat Mons. Pelli selbiges zum Beweis und zur Obligation, das er nicht allein hiermit zufrieden und vergnügt, sondern auch alles was gesetzet und abgeredet ist, er tüchtig und fleissig zu verfertigen wolle gehalten sein, gleichfalls eigenhändig untergeschrieben. So geschehen. Copenhagen, den 14 Januar 1705.

W. F. v. Platen

AMPelli

Hierauff sindt bis dato Mons. Pelli durch den Herrn

General Lieutenant Cormaillon baar gezahlet worden	5000 Rth.
Die Materialien von der alten Kirche und dem abgebranten Gebäude von Amalienburg sindt ihm auch angeschlagen worden für.....	5000 —

Summa so er bis Dato bekommen..... 10000 Rth.

Restiret also noch an Mons. Pelli zu bezahlen 8000 —
welche ich demselben auf allergnädigster Ordre zu assigniren versprochen nach Proportion als ich finden werde, dass seine Arbeit avanciret.

W. F. v. Platen.

Nota. disse ovenskrefne 8000 rd. er tiid efter anden, efter dend herhos heftede Kongel. allernaad. Resolut. af 24 July Ao 1705, paa Zahl-Cammerit bleven assignerit, Nembl.

Ao 1705 den 10 Febr. 2000 rd.

- — den 11 April 2000 -

- — den 22 May 2000 -

- — den 22 Aug. 1000 -

Ao 1706 den 13 April

resten..... 893 rd. 32 β

Den 1 $\frac{1}{3}$ proct^t for
Stemplet Papiir oc
promte betaling af
bem^{te} 8000 rd. som
udi dend sidste as-
signation af 13 April
706 er kortet d' Pel-
lij beløber 106 rd. 64

Disse 106 rd. 64 er Pel-
lij igien d. 19de Octobr.
Ao. 1706 paa ZahlC.
asigneret efter Kongel.
Resolut. af 12. 8br. 706.

Gjør ovenskrefne

Summa 8000 rd.

Kontrakten og Tillæget er sammenhæftet med den følgende kgl. Resolution af 24. Juli 1705.

Hosføyede original Contract, som om dend nye Guarnisons Kirckes Bygning her udi Vores Kongl. Residentz-Stad Kiøbenhafn den 21 Juni 1703 med Dominique Pelli er vorden sluttet, hvorføre hannem er tilsagt sexten Tusende femb hundrede Rixdaler, saa og at nyde et Tillæg efter Paaskrift paa Contracten af 14 Januarii 1705, af Et Tusende femb hundrede Rixdaler, som gjør tilsammen atten Tusende Rixdaler, ville Vi hermed allernaadigst have approberet, og desforuden af Kongl. Forsorrig for bemelte Kirkes Opbyggelse allernaadigst for got befunden, at hvis paa Betalningen til Dominique Pelli efter rigtig Reigning kunde staa tilbage, hannem Tid efter anden, ligesom Arbeidet avancerer, af Vores Zahl-Cammer maa vorde betalt, hvorefter Os elskelige Vores Deputerede ved Vores Financer sig allerunderdanigst haver at rette og derom fornøden Anstalt lade gjøre.

Rentekmr. Assignationskontors kgl. Resol. 1705, Nr. 85.

BILAG 12.

1703, 13. Oktober.

Til Commissionen over Indkvarteringen i Kiøbenhavn.

Fr. IV. Vor Gunst tilforn. Vi have efter Os elskelig Hr. Charles Damas de Cormaillon (etc) hans herom allerunderdanigst gjorde Ansøgning og Begiering allernaadigst bevilget, at den til en Guarnisons Kirke købte Platz og Vaaning, liggende mellem Strandstrædet og Norges Gade her i Staden, hvorpaa Grunden til en Kirke allerede er lagt, og som ved seneste Billeters Udgivelse er beregnet fra den 28. Aprilis og til den 1. Augusti sidstforleden af $2\frac{1}{4}$ Portioner til 2 Rdr 1 $\frac{1}{2}$ 8 β , maa for samme Penges Betaling og ellers siden ligesom andre Kirker her sammesteds for Indkvartering være fri og forskaanet. Derefter I Eder allerunderdanigst haver at rette. Befalendis Eder Gud.

Sjæll. Tegnelser LIV, 205; trykt i Kbhvns Dipl. VII, S. 710-11.

BILAG 13.

1704, 2. August.

Til Hr. General Lieutenant Charles Damas de Cormaillon.

Fr. IV. Vor synderlige Gunst tilforn. Hvad Oldermænden og endel af Tømrmesterne udi Tømmermands Lauget i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhafn for Os allerunderdanigst klageligen haver ladet andrage imod Entreprenuren Dominico Pelli, at hand dennem udi adskillige Maader i deres Næring tvert imod de dennem allernaadigst givne Privilegier skal præjudicere, idet hand selv forskriver Tømmersvende fra fremmede Stæder til det af hannem betingede og foraccorderede Tømmermands Arbeide, i sær ved Garnisons Kirken her i Kiøbenhafn, kand Du af hosfødiede Copie af deres derom til Os allerunderdanigst indgiven Supplication udførligen see og fornemme. Da, saafremt bem^{te} Entrepreneur Pelli ikke haver nogen Kongel. expresse Tilladelse at forskrive og bruge fremmede Tømmermænd eller Svende til Arbeidet ved Garnisons Kirken, er Vores allernaadigste Villie og Befaling, at Du strax tilholder hannem, dennem at afskaffe og lade dem, som ere i Tømmermands Lauget her i Staden, nyde Arbeidet efter deres giorte Tilbud, at gjøre det for samme Pris som de fremmede. Hermed etc.

Sjæll. Tegnelser LIV, 397; trykt i Kbhvns Dipl. VII, S.727.

BILAG 14.

1706, 21. Marts.

Til Doctor Henrich Bornemann.

F. IV. V. G. t. Saasom Garnisons Kirken her i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhavn nu er færdig og Vi til dends Indvielse allernaadigst haver berammet den 24. Martii først kommende, saa er Vores allernaadigste Villie og Befaling, at Du retter Din Leilighed efter, samme Garnisons Kirke (som Vi allernaadigst haver resolveret at kalde Zebaoths Kirke) paa den Tid med christelige Ceremonier at indvie, til hvilken Ende Du strax til Os, til Vores allernaadigste Approbation, allerunderdanigst haver at indgive et Project af de Ceremonier, som Du eragter nødvendig dertil at bruge. Dermed etc. Sjæll. Tegnelser LV, 348-49; trykt i Kbhvns Dipl. VII, 771-72.

BILAG 15.

1711, 12. Oktober. Skøde fra Christina Fuiiren, Sal. Geheimeraad Jens Harboes til Garnisons Kirke paa en Gaard og Have, der tidligere har tilhørt Enkedronningens Livgarde til Hest Anders Ponnick, liggende i Norgesgade med frie Stolper og Væg op til Vincentz Lerches Lejevaaninger og Kirkegaarden paa den østre og med Halvstolper og fælles Skillerum imod afg. Svend Tordsens Enkes iboende Hus ved den vestre Side, strækkende sig foran i den nordre Kant imod Norgesgade 17 Al. 1 Kv. 5 Tom.; fra Norgesgade indad igjennem Gaarden og Haven langs Etatsraad Lerches Lejevaaninger og Kirkegaarden ved den østre Side 124 Al. 3 Kv. 3 Tom.; Fra Gaden ind ad Grunden ved den vestre Side til Hjørnet af Svend Tordsens Enkes Baghus 20 Al. 3 Tom.; fra samme Hjørne af Svend Tordsens Enkes Baghus langs hendes og en Del andres anstødende Grunde paa den nordre Side 65 Al.; fra Hjørnet ind ved Plankeværket imod afg. Skipper Adrian Jansens Enkes indhegnede Gaardsrum nedad langs den vestre Side i Længden 52 Al. 1 Kv.; bagtil i den søndre Kant 89 Al. 3 Kv. Købesum: 3300 Rdl.

Kirkeinsp. Arkiv (i Landsarkivet); indkomne Skrivelser 1703-79, Nr. 4. Herved ligger som Bilag:

1) Købekontrakt sluttet 10. September 1711 af J. Jelling paa Fru Harboes Vegne med »Kirkens Patron og Forsvar«, bestaaende

af Kommandanten Gen. Cormaillon, Vice-Kommandanten Oberst Andreas Franck, Stads-Major Johan Georg Fabricius og Krigs-Kommissarius Johan Wodroff. Gaardens Navn var »Fredericus Quartus«.

2) Stadskonduktør Elovius Mangors Maalebrev af 25. September 1711, hvis væsentlige Indhold er gentaget i Skødet.

3) Auktionsskøde paa Ponnicks Gaard til Fru Harboe som Pant-haver. Auktionen blev holdt 3. Oktober 1709. Af Skødet ses, at Huset var paa 8 Fag, Mur og Bindingsværk, 2 Lofter højt med Kvist over 2 Fag. Desuden var der et Sidehus paa 9 Fag og et Baghus paa 8 Fag, 2 Lofter højt med Kvist over 4 Fag.

BILAG 16.

1715, 29. April.

Til Johannes Meller, Etatsraad og Præsident i Kiøbenhavn, og Cancellieraad Hans Scavenius.

Fr. IV. V. G. t. Eftersom Os elskelig Hr. Hans Christoph von Schönfeldt, Ridder, Voris General-Lieutenant og Commandant her i Voris Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhavn, for Os allerunderdanigst haver andraget, hvorledes Voris forige Commerce-Raad afgangne Hans Benzen førend hans Død udi mange got Folkes presence skal have gjort saadant et Løfte, at han vilde, fordi at den Hvælving, som hand til et Begravelsested udi den Herre Zebaoths Kirke her i Staden haver formaaet, med den Condition at blive for ham og hans Hustru til evig Tid urørt, skænke og give til bemeldte Kirke en Alter-Tavle af 4000 Rd.s Værdie, ja at fornævnte Commerce-Raad Benzen endog virkelig skal have bestilt Modellen dertil og staaet i Accord med en, som samme Tavle skulle forfærdige; da, som bemeldte General Lieutenant Schönfeldt Commissarier allerunderdanigst har været begierende, som paa Kirkens Vegne kunde afhandle, hvis Dispute som om forskrevne Commerce-Raad Benzens Løfte og Legato kunde falde, er Voris allernaadigste Villie og Befaling, at I retter Eders Leilighed efter som Commissarier Parterne paa en beleilig Tid og Sted med forderligste for Eder lovligen at lade indstevne. Dermed etc.

Sjæll. Tegnelser LX, 215-17; trykt i Kbhvns Dipl. VIII, S. 353-54.

BILAG 17.

1716, 27. Marts.

Til Politi- og Commerce Collegii Tilforordnede.

Fr. IV. V. G. t. Vi tilskikke Eder herhos en fra Ole Povelsen, Borger og Indvaaner her i Vores Kongel. Residentz Stad Kiøbenhavn, til Os indkommen allerunderdanigst Supplication, angaaende at en øde og uindhegnet Plads, beliggende nest op til den Herre Zebaoths Kirkes Vognskur og hans tilhørende og iboende Huus udi Store Strandstræde, paa hvilken Plads om Nattetider skal henlegges og samles saa stor Ureenlighed, at hans Huses Væg og Muur deraf skal tage Skade oc forderves, maatte enten paa Byens Vegne vorde indhegnet eller hannem til hans Huus forundes, des videre Indhold, saa vel som hvad Voris Cancellie Raad og Bygmester Os elskelig Johan Conrad Ernst sig derpaa allerunderdanigst haver erklæret, I Selv deraf udførligen kand see og fornemme; Thi er Voris aller-naadigste Villie oc Befaling, at I Os derover Eders allerunderdanigste Erklæring og Betænkende tillige med Supplicationen in originali med forderligste tilsende. Dermed etc.

Sjæll. Tegnelser, LX, 602-03; trykt i Kbhvns Dipl. VIII, S. 386. Suppliken og Ernst's Erklæring findes i Politi- og Kommerce-Kollegiets Memorialprotokol 1716-17, pag. 18-19 (Raadstuearkivet).

BILAG 18.

1716, 20. Juli.

Til Magistraten i Kiøbenhavn.

Fr. IV. V. G. t. Saasom Oluf Povelsen, boende i Strandstræde ved Guarnisons Kirken her i Voris Kongel. Residentz Stad Kiøbenhavn, for Os allerunderdanigst klageligen haver ladet andrage, hvorledes at paa en øde Plads, som ligger ved hans Huus, skal den gemeene Mand om Nattetider kaste ald deres Uhumskhed og Ureenlighed, saa at ingen formedelst den Aarsage vil bo til Leje hos hannem; foruden skal og denne Ureenlighed ligge til største Vanære for Guds Huus, og Væggen og Muuren paa hans Huus forraadnes og forderves af den og Kielderen med Vand opfyldes; da have Vi, saasom ingen kiender sig ved denne Plads, og den maa være publico tilhørende, allernaadigst funden tienligt, at den bliver brolagt og beholden til

Stadens Nytte til en Allarmplads, som især paa det Sted er fornøden, naar høje Officerers Liigbegængelse kunde forefalde ved Guarnisons Kirken; og er derfor hermed Voris allernaadigste Villie og Befaling, at I strax den Anstalt gjør, at denne Plads af de Indkomster, som er lagt til deslige publique Pladsers Broelegning og Vedligeholdelse, vorder broelagt, og Rendestenen, som løber langs samme Plads, saaledes anlagt og Vandfaldet regleret, at det ei kand løbe i Supplicantens Kielder. Dermed etc.

Sjæll. Tegnelser LX, 715-16; trykt i Kbhvns Dipl. VIII, S. 395.

BILAG 19.

1720, 9. Februar.

Til Kiøbenhavns Magistrat.

Fr. IV. V. B. t. Vi give Eder hermed tilkiende, at Vi efter Os elskelig Hr. Hans Christoph Schönfeldt hans allerunderdanigste Ansøgning og Begiering allernaadigst have bevilget, at et Huus og Platz, som den Herre Zebaoths Kirke i bemeldte Kiøbenhavn udi Contagionens Tid skal have været foraarsaget at kiøbe til at lade begrave de døde udi, og hvilket Huus og Platz med bemeldte den Herre Zebaoths Kirkegaard nu skal være incorporeret og være samme Kirke udi højeste Maader nødvendige, maa ligesom de andre Kirkegaarde for Indkvartering og Grund-Skat samt andre deslige Paalæg og Besværing, saa længe de til publique Brug forbliver, være forskaanet og befriet. Derefter etc.

Sjæll. Tegnelser LXII, 387-88; trykt i Kbhvns Dipl. VIII, S. 484.

BILAG 20.

1724, 22. December. Til Justitz Raad og Generalbygmester Johan Conrad Ernst, Oberst Lieutenant Elias David Häusser, Cancellie Raad Hendrich Krock og Steenhugger Heimbrodt.

Fr. IV. V. B. t. Eftersom Os elskelig Hr. Georg Wilhelm Hedeviger, Greve af Sponeck etc. ved hans til Os indgivne allerunderdanigste Memorial af den 1ste hujus for Os haver andraget, at I vel efter foregaaende Ordre skal have taget Syn paa den efter afgangne Commerce-Raad Hans Bentzons legatum i den Herre Zebaoths eller Garnisons Kirken her i Vores kongelige Residentz Stad opreiste nye

Alter-Tavle af Marmor-Steen og derom givet Forretningen den 20. November nestafviget under Eders Hænder beskreven; Men at deraf, uanseet de af Eder anførte Omstændigheder, dog saa meget kand fornemmes, at Arbeidet ei aldeles er reusseret eller af den Ziirlighed, som dend derom sluttede Contract udfordrer, samt at tvende af Eder, nemlig Du Elias David Häusser og Du Hendrich Krock, siden efter nærmere Overveielse skal have frafaldet samme Forretnings Indhold og forandret Eders om Alter-Tavlen og det derpaa anvendte Arbeide forhen hafte Tanker; Thi er nu hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at I samtlige paa nye syner bemelte Alter Tavle, om den, saavel hvad Marmor-Steenens Bonitet som Teigningens og Arbeidets Ziirlighed og Dygtighed angaar, forsvarligen og efter Contracten er forfærdiget eller ey; hvorefter I Os derom Eders Forretning og Attest, saaledes som I den med Eed, om paakræves, kunde stadfæste, forderligst haver at tilstille, samt derhos Eders Betænkende at indgive, paa hvad Maade det, som ved mer omrørte Alter-Tavle maatte være forseet eller efterladt, best kunde vorde remederet, og hvo derfor bør være ansvarlig. Dermed etc.

Sjæll. Tegnelser LXIV, 441-42; Trykt i Kbhvns Dipl. VIII, S. 617.

BILAG 21.

1725, 24. December.

Til General-Lieutenant Hr. Georg Wilhelm Hedeviger,
Greve af Sponech.

Fr. IV, V. s. G. t. Eftersom Os elskelig Justitz-Raad og General-Bygmester Johan Conrad Ernst, Oberst-Lieutenant Häusser, Cancellie-Raad Krock og Bildthugger Heimbrod til Os under den 24. November sidstafviget have indsendt deres allerunderdanigste og nærmere Erklæring angaaende den efter afgangne Commerce-Raad Hans Bentzons legatum i den Herre Zebaoths eller Garnisons Kirken i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhavn opreiste ny Alter-Tavle af Marmor-Steen, hvorudi de formeener, at saaviit Architectur og Steenhugger-Arbeidet angaaer, ey noget imod Marmoren eller Arbeidet kand være at erindre, men at de ey alleene haver befunden, at Gibset af adskillige Fuger skal være udfalden, Alter-Gulvet ey

heller skal være saavel passet, som det burde, og Steenhuggeren udi Contracten haver forbunden sig til, saa og at det Stykke Gevand, som af Gibs er paasat ovenpaa Gesimset, endeligen bør gøres af ny og leveres af got Marmor, saa fremt ikke Ulykke deraf skal forarsages, men endog at Bildthuggeriet ikke er forsvarligt og ey kan forandres, med mindre det skulde gøres af nye, som foruden Marmoren vilde koste ohngefehr 940 Rdr.; Saa give Vi Dig nu hermed tilkiende, at naar Fugerne, hvor Gibset er udfalden, igien forsvarligen vorder forseet, Alter-Gulvet saaledes sammenføyet, som Steenhuggeren efter Contracten haver forbunden sig til, saa og det Stykke Gevand, som af Gibs er paasat Gesimset, af Marmor vorder giort af nye, haver Du at gøre den Anstalt, at baade Steenhuggeren og Bildhuggeren de dennem accorderede Penge bliver betalt. Dog ville Vi allernaadigst, at Bildhuggerarbeidet skal forblive, som det er, men at udi Arbeids-Lønnen for den Forseelse, derved er befunden, skal decourteris 200 eller 300 Rdl., hvorimod afgangne Oberst-Lieutenant Lillienskiolds Arvinger kunde forene sig med Steenhuggeren om, hvem Skylden og Forseelsen ved samme Arbeide bør tillegges. Derefter etc.

Sjæll. Tegnelser LXV, 225; trykt i Kbhvns Dipl. VIII, S. 659. Originalen i Kirkeinsp. Arkiv, indkomne Skrivelser 1703-79, Nr. 20; herved er vedlagt Kommissionens Erklæring af 24. November 1724.

BILAG 22.

Uddrag af *Inventarium* ved den Herre Zebaoths Kircke ofver alle Kirckens Ornamente og Meubler forfatted Anno 1720 d. 24 Junii, som følger:

I KIRCKEN.

Altared.

En med forgyldt Læder ofvertreckt Altar-Tafle med en forgyldt Træ-Krone og Høylovlig Ihukommelse Dronning Sophiæ Amaliæ Nafn ofver, kommer fra den gamle Amalienborg Kircke.

Udi Altar-Taflen er et Skilderie om Paasche-Lammet fra bemelte Kircke.

Altaret er klæd med et gammel Altar-Klæde af Columbiin Atlasch med Sølf Blommer udi. — — —

Sølf-Tøj.

— — — —
Et Døbe-Fad af Sølv med Geheime-Raad Lentes Nafn og Vaaben,
— — hos Grafveren. — — — —

En Sølv forgyldt Kalck med et forgyldt Patell¹⁾ med Høyløvlig
Ihukommelse Christiani Quinti Nafn og Crone — —, hos Grafveren.

Et Crucifix af støbt Sølv naglet paa et Kaars med Skildpade
inlagt, hvorunder findes et Dødning-Hoved med 2de Dødning-Been
af støbt Sølv, staaende paa 6 støbte Løvefødder af Sølv, ofven over
Pilati Ofverskrift af Sølv med Geheime-Raad Lentes Waaben paa,
findis hos Grafveren. — — — —

Predicke-Stoelen.

Af udskaaren Træ-Verck malet og forgyldt med tilhørende for-
gyldt Himmel fra Amalienborg. — — — —

Daaben.

Et Tin-Fad given af Kriegs-Raad Wodroff. En Tin Vandkrukke
af forb^{te} Kriegs-Raad.

Et gammel Slagbord fra Amalienborg. Et hvidt Damasches Hand-
klæde fra bem^{te} Kircke.

Orgel-Vercked.

bestaar af 6 Stemmer med 8te Dørre, forvared med 2de Laase, 2de
Skufrigeler, indrettet og betalt af Monsr. Breitendich her ved Stedet.

Udi Begravelset findis

1 Fyr Trappe.

2de Jern Dørre udi Jern Gitterverck forarbeidet med Sal. Com-
merce-Raad Hans Bentzons Nafn og Vaaben paa med en Laas for.
Udi de 3de Gewelber er in allis Winduer med Jerntraad for: 6
(smlgn Afb. 19).

— — — —
¹⁾ Patella eller Patene er en Oblattallerken; om Kirkens *vasa sacra* se ogsaa N. Jonge:
Kjøbenhavns Beskrivelse II, S. 317.

Udi Taarned findis

3de Klocke med behørige Klocke-Stoel, Knebler og Taue og med 3de Jernhamre til Fuldslag og Quarteerslag. Den store støbt her udi Byen Anno 1706 cum inscriptione *Gloria in Excelsis Deo* med F. 4^{ti} Crone og Nafn paa.

Den mindste støbt samme Aar her udi Byen og med samme Ofverskrift.

Den mellemste er en gammel Klocke med Rune-Bogstaver paa, kommen fra Synderborg Slott.

— — — —

Nock er Kirckens Inventarium udi nest afvigte Aar 1719 forbedret med tvende til Kircken forærede Lyse-Croner.

Den store foræret af Sal. Madame Portuuns, bestaaende af 20 Arme, 10 Pyramier, 9½ Knappe med behørige Jernstænger.

Den mindre Dito forærdt af en ubekandt Ven, bestaar af 8te Arme, 8te Pyramier, 10½ Knappe.

NAVNE- OG STEDFORTEGNELSE

- A**
Amalienborg Have, 8, 20.
Amalienborgs Kirke, 7, 9, 57.
Amsterdam.
 Stadshuset, 15.
 Trippenhuis, 15.
- B**
Balle, Nicolai Edinger, Biskop, 54.
Basse, Simon, Husejer, 35.
Becker, Thønнис, Tømmerhandler, 36.
Bentsen, Povel, Husejer, 62.
Benzon, Hans, Kommerceraad, 39, 42, 70.
Bernini, G. L., italiensk Billedhugger og Architekt, 46.
Bissen, H. V., Billedhugger, 54.
Bornemann, Henrik, Biskop, 10, 35, 57, 69.
Breitendich, Organist, 52, 75.
- v. C**
v. Campen, Jacob, hollandsk Architekt, 15.
Charlottenborg, 14, 16.
Christensen, Johannes, Raadmand, se Meller.
Christian V, 7, 13, 19.
Christian VI, 51.
Christiane, Prinsesse, 26.
Cormailon, Charles Damas de, Generalltn., 19, 20, 60, 63.
- D**
Demant, Orgelbygger, 52.
- E**
Eckersberg, C. W., Maler, 54.
Ehbisch, Friderich, Billedhugger, 51.
Ernst, Johan Conrad, Generalbygmester, 21, 33, 44, 71, 72.
- F**
Fabricius, Johan Georg, Stadsmajor, 63, 70.
Frank, Andreas, Oberst, Vice-Kommandant, 37, 70.
Frederik IV, 19, 22, 51.
Frederikshavns Kirke, se Kastelskirken.
Frelser Kirke, 14, 16, 60.
 Alteret, 46.
 Prædikestolen, 49, 50.
- G**
Gamst, H., Jernstøber, 53.
Garnionskirken.
 Altertavle, 42.
 Døbefonten, 50.
 Klokkerne, 52.
 Lysekroner, 52.
 Prædikestol, 47.
 Præster, 37.
 Præsteboliger, 35, 37.
 Pulpiturer, 37, 38.
 Sakristier, 40.
 Taarnet, 40.
Gercken, Diderik, Billedhugger, 42, 44, 46.
Gjethuset, 9.
Gyldenløve, Ulrik Frederik, Statholder, 16.
- H**
Haag.
 Mauritzhuis, 15.
Harboe, Christina, f. Fui ren, 35, 69.
Harboe, Jens, Geheimeraad, 35, 69.
Harsdorff, C. F., Architekt, 50.
v. Haven, Lambert, Generalbygmester, 14, 16, 17.

- Hedewiger, Georg Wilhelm, Greve af Sponeck, Generalltn., 45, 72, 73.
- Heimbrod, Johan Christoph, Billedhugger, 45, 72.
- Herbst, D. C., Hofklokkestøber, 53.
- Hirschnack, J., Oberst, 63.
- Hojer, Andreas, Historieskriver, 35.
- Holmens Kirke, 9.
Altertavle, 46.
- Holzmann, Friderich, Klokkestøber, 53.
- Häusser, Elias David, Architect, Oberstløjtnant, 44, 72.
- Jacobi, Elias, Sognepræst, 63.
- Jelling, J., Fuldmægtig, 69.
- Jerichau, J. A., Billedhugger, 54.
- Jonge, N., Forfatter, 9, 36, 52.
- Karl XII, 19.
- Karsten, Lambert Daniel, Orgelbygger, 52.
- Kastelskirken, 18, 35.
- Knudsen, Ludvig, Architect, Bygningsinspektør, 40.
- Krock, Hinrich, Maler, 44, 72.
- Købke, Christen, Maler, 54.
- Lerche, Vincentz, Ceremonimester, 7, 17, 21, 57, 61.
- Lillieskiold, Oberstløjtnant, 44.
- Lillieskioldske Marmorbrud, 44.
- Lund, H. C., Jernstøber, 53.
- Lundbye, J. T., Maler, 54.
- v. Mander, Karel, Maler, 14.
- Mangor, Elovius, Stadskonduktør, 62, 70.
- Marselis, Christopher, Architect, 32, 34.
- Meller, Johannes Christensen, Magistratspræsident, 11, 12, 44, 59, 70.
- Muhl, Anthoni Günther, 47.
- Nebelong, N. S., Stadsbygmester, 38, 50.
- Palladio, Andrea, italiensk Architect, 15.
- Pelli, Domenico, Entreprenør, 14, 17, 20, 23, 28, 33, 63, 68.
- Pelli, Marcantonio, Entreprenør, 28, 33, 66.
- v. Platen, Wilhelm Friderich, Overbygningsdirektør, 25, 26, 27, 29, 31, 34, 66.
- Ponnick, Anders, Livgarde, 69.
- Portun, Henrik, Vagtmesterløjtnant, 52.
- Portun, Maria Elisabeth, f. Brøchner, 53, 76.
- Post, Pieter, hollandsk Architect, 15.
- Povelsen, Oluf, Husejer, 37, 71.
- Priebst, Christian Michael, Sognepræst, 50.
- Rendsborg, 17.
- Riboldt, Wilken, Maler, 47.
- Ricard, Olfert, Sognepræst, 47.
- Rielf, Anders Andersen, Købmand, 52.
- Rømer, Ole, Astronom, 21.
- Scavenius, Hans, Kancelliraad, 44, 70.
- Schack, Hans Christian, Generaltn. 7, 10, 11, 17, 19, 59, 60.
- Sehested, Christian, Gehejmerraad, 35.
- Schröder, Abel (den yngre), Billedskærer, 46.
- Schönfeldt, Hans Christoph, General, 43, 72.
- Stein, Theobald, Billedhugger, 54.
- Stensen, Niels, Videnskabsmand, 14.
- v. Stenwinkel, Hans, Architect, 17.
- Sophie Amalie, Dronning, 8.
- Sophie-Amalienborg, 8.
- Sophie Hedevig, Prinsesse, 26.
- Stockholm.
Riddarhuset, 15.
- Tessin, Nicodemus, svensk Architect, 21, 46.
- Thaarup, F., Forfatter, 51.
- Thorsen, Svend, Skipper, 35, 69.
- Thura, Christiane Marie, f. Kiærskiold, 39.

- Thura, Lauritz, Architect, 16, 18, 39, 41.
- Tommerup, Knud, Sognepræst, Magister, 52, 63.
- Vignola, italiensk Architect, 16.
- Vilhelm, Prins, 26.
- Vingboons, Justus, hollandsk Architect, 15.
- Vingboons, Philip, hollandsk Architect, 15, 16.
- Wiedewelt, Johannes, Billedhugger, 42.
- Wiedewelt, Just, Billedhugger, 42, 44, 46.
- Willarst, Abraham Christian, Stadsmajor, Kirkeværg, 51.
- Wodroff, Auditeur, 63.
- Wodroff, Krigsraad (maaske den samme som følgende), 45, 50, 75.
- Wodroff, Johan, Kommissarius, 70.
- Wuchters, Abraham, Maler, 15.
- Üttersen, Oberst, 19, 61.
- Zebaoths Kirke (Garnisons Kirke), 35, 69.
- Ziesenis, J. J., Maler, 51.

BILLEDFORTEGNELSE

1. Plan af Sophie-Amalienborg	8
2. Sophie-Amalienborg	9
3. Plan til en Garnisonskirke i Adelgade	10
4. Sidefaçade af samme	11
5. Midtparti af Kirken i Kastellet	12
6. Operahuset i Fredericiagade	16
7. Plan af Amalienborg Have	17
8. Prospekt af samme	20
9.—15. Opmaaling af Garnisons Kirke. Planer, Façader og Snit.	22-27
16. Hovedindgangen	28
17. Kirkens Indre	30
18. Garnisons Kirke og St. Annæ Plads. Tegning af Eckersberg	32
19. Garnisons Kirke, set fra Øst. Tegning af H. G. F. Holm.	34
20. St. Annæ Plads med Garnisons Kirke. Tegning af H. G. F. Holm.	36
21. Garnisons Kirke, set fra Bredgade	38
22. Garnisons Kirke, set fra Øst	39
23. Altartavlen	43
24. Prædikestolen	48
25. Prædikestolen i Frelsers Kirke	49
26. Døbefonten	51
27. J. T. Lundbyes Mindetavle.	53
28. Eckersbergs Mindetavle	54

INDHOLD

I. <i>Den projekterede Garnisons Kirke i Adelgade</i>	7
Byggegrunden — Sophie-Amalienborg — Kirkeprojektet — Stilarten — Architekten.	
II. <i>Kirkens Opførelse</i>	19
Den nye Byggegrund — Kontrakten — Planen ændres af v. Platen — Architekten — Indvielsen — Grunden udvides — Senere Forandringer.	
III. <i>Kirkens Inventar</i>	42
Altertavlen — Prædikestolen — Døbefonten — Orgelet — Lysekronerne — Klokkerne — Mindesmærker.	
<i>Bilag</i>	55